

BOZKIR HALKLARINDA SU KÜLTÜ

Hayrettin İhsan Erkoç*

Water Cult Among Steppe Peoples

Abstract

When the beliefs of various peoples that lived in the Eurasian steppes and especially those of Ancient Turks are examined, it can be observed that they usually consisted of beliefs related with nature. Beliefs of pre-Islamic Turks have been generally classified by researchers as Tānri (Tengri), Umay, cults related with nature and the ancestral cult. Among these, cults related with nature have been referred in the Türk (Tujue 突厥, Gokturk) inscriptions as İduq Yir Sub ("Sacred Spirits of Earth and Water"). Starting from Herodotus, various Turkic, Chinese, Greco-Romano-Byzantine, Medieval European and Arabo-Persian sources have transmitted records providing information on the cult of water within the beliefs of steppe peoples, such as the Scythians, Caucasian Huns, Tabghach, Türks, Kyrgyz, Shatuo Turks, On Oq, Kimäks, Bulgars, Oghuz and Mongols. Modern researches that started in the 19th century have also revealed that beliefs related with water can still be observed among Turko-Mongol peoples belonging to different religions both in Central Asia and in Turkey. In this paper, we will examine the beliefs related with the cult of water among the peoples dwelling in the Eurasian steppes based on historical sources and modern literatures, with more emphasis put on the pre-Islamic period.

Giriş

Avrasya bozkırlarında yaşamış çeşitli halkların ve özellikle de Eski Türklerin Budizm, Hristiyanlık, İslamiyet, Maniheizm, Musevilik, Hinduizm ve Zerdüşçülük gibi dinleri benimsemeden önceki inanışları konusunda bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Tarihî kaynaklara ve modern araştırmalara bakıldığında, bozkır topluluklarının ve Eski Türklerin inançlarının çeşitli kültürlerden oluştuğu görülmektedir. Bunların arasında

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Teñri (Gök Tanrı), Umay, doğa varlıkları, gök cisimleri ve atalar kültü sayılabilir.^[1] Söz konusu doğa varlıkları arasında, bozkır halklarının ırmak, göl, pınar, deniz ve okyanus gibi su kütlelerine kutsallık atfettikleri, bunları kontrol eden tanrılar ile ruhlara inandıkları, güçlü bir su kültürüne sahip oldukları görülmektedir. Tarihin Babası olarak anılan Yunan tarihçi Hērodotos'tan itibaren çeşitli Türk, Çin, Yunan-Roma-Bizans, Ortaçağ Avrupa ve Arap-Fars kaynakları, çok sayıda bozkır halkının inançlarında görülen su kültürüyle ilgili bilgiler kaydetmişlerdir. 19. yüzyılda başlayan modern araştırmalar da suyla ilgili inançların hem Orta Asya'da hem Türkiye'de farklı dinlere mensup çeşitli Türk-Moğol toplulukları arasında görülmeye devam ettiğini göstermektedir.^[2]

1 Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Ocak Yayınları, 1997, s. 33-104; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1976, s. 1-61; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 7-67; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 17-300. Eski Türklerin evren algıları ve kozmolojileri için bkz. Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 19-176. Bozkır halklarının suları da kapsayan doğa varlıklarına kutsallık atfetmeleri, canlılık (animizm) inancı gereğidir. Bu inanca göre, doğadaki her varlık bir ruha sahiptir ki Sibiryadaki Türk toplulukları, bu ruhlara iye ("sahip") demektedirler. Canlılık ve ortaya çıkış nedenleri için bkz. Fatih Şayhan, "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması", *Bilgi*, 87, 2018, s. 84-87.

2 Bozkır halklarındaki su kültürüyle ilgili bkz. Ekrem Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 622-628; Özkul Çobanoğlu, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültü", *Türk Kültürü*, 361, 1993, s. 288-298; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006, s. 33, 38-39; *Dedem Korkudun Kitabı*, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Devlet Kitapları, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973, s. CCXCII-CCXCIV; Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 85-88, 115-116; Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Likya Kitap, 2008, s. 65-66; Güney ve Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, s. 45-46; İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi*, s. 40-41; Abdülkadir İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 491-495; Abdülkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 256-258; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 315-422; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 143-147; M. A. Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", (çev. S. Gömeç), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29, 2006, s. 259-265; Şayhan, "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması", s. 84-96; Kadriye Türkan, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", *Millî Folklor*, 93, 2012, s. 135-146; Atıla Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", *Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4, 2013, s. 83-99. Bu çalışmamızda, su kültürüyle bağlantılı olan ve yağmur yağdırdığına inanılan Yada Taşı'na, müstakil bir çalışma konusu oluşturduğu için yer vermeyeceğiz. Yada Taşı'yla ilgili inanışlar için bkz. Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 625-628; Ahmet Öğreten, "Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması", *Belleten*, LXIV/241, 2000, s. 863-900. Biz ayrıca, 19.-20. yüzyıllarda Sibiryadaki Türk toplulukları arasında derlenen ve dünyanın başlangıçta sudan ibaret olduğunu anlatan destanlara, bu destanlar yukarıda atıf yaptığımız çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde incelendiği için bu çalışmamızda yer vermeyeceğiz.

İskitlerde, Hunlarda ve Tabgaçlarda Su Kültü

Bozkır halklarının dinî inanışları konusunda bilinen ilk ayrıntılı bilgileri veren kaynak olan Hērodotos'un aktardığı bir İskit efsanesine göre, İskitlerin (Skythai) atası olan Targitaos'un babası Zeus iken annesi, Borysthenes (Dnyeper) Irmağı'nın bir kızıdır.^[3] Hērodotos'a göre İskitlerin taptıkları tanrılardan (theoi) olan Thagimasadas^[4], Yunan deniz tanrısı Poseidōn'un muadilidir ve İskitler bu tanrıya kraliyet kurban törenleri düzenlerler^[5] ki burada bir su kültüründen bahsedilebilir. İskitlerde suyun tabu olmasına Hērodotos ayrıca işaret etmiştir; ona göre İskitler, cenaze törenlerinin ardından kendilerini arındırırlar. Önce başlarını silen ve yıkayan İskitler, bedenleri için ise birbirine yaslanan üç direk çatıp üzerini yün keçeyle kapatırlar yani bir çeşit çadır yaparlar. Ellerinden geldiğince kapattıkları bu yerin (dar çadırın) ortasına bir ocak kurarlar ve içine kızgın taşlar koyarlar. Ardından keçelerden içeriye sürünerek girerler, kendir tohumunu ocaktaki kızgın taşların üzerine atarlar ve bundan çıkan dumanla bir buhar banyosu yaparlar; öyle ki, hiçbir Yunan buhar banyosu bununla boy ölçüşemez. İskitler bu buhar banyosunda zevkten ulurlar yani böylece kendilerini arındırmak için bir nevi uyuşturucu kullanırlar, çünkü bedenlerini su ile yıkamazlar. Ancak Hērodotos'a göre İskit kadınları daha farklı bir yöntemle temizlenirler ki bu ifadeden, yukarıda anlatılan uygulamanın erkeklere özgü olduğu anlamı çıkmaktadır. Kadınlar serviye, sediri ve günlük bitkisini su katıp işlenmemiş bir taşta döverler, bu şekilde dövülmekle oluşturdukları kalın merhemle bedenleri ile yüzlerini silerler. Bunun sonucunda hem onlardan güzel kokular gelir hem de ikinci gün merhemi bedenlerinden çıkardıklarında derileri temiz ve parlak olur.^[6] Her ne kadar Hērodotos İskitlerin bedenlerini suyla yıkamadıklarını yazmışsa da bu, onların suyu günlük yaşamlarında hiçbir şekilde kullanmadıkları anlamına gelmemektedir. Nitekim yukarıda da görüldüğü üzere Hērodotos, İskitlerin suyu çeşitli vesilelerle kullandıklarına değinmiştir.^[7]

3 Hērodotos, *Historiae*, 4.5.1.

4 Tarhan, Hērodotos'un sözünü ettiği bu tanrının adını *Thamimasades* veya *Thagomasadas* şeklinde yazmıştır (Taner Tarhan, "İskitler'in Dinî İnanç ve Âdetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 1969, s. 152).

5 Herodotus, *Historiae*, 4.59.1-2.

6 Herodotus, *Historiae*, 4.73.2-4.75.3.

7 İskitler, Oğuzlar ve Moğollar gibi çeşitli bozkır toplumları hakkında bilgi veren tarihî kaynaklarda, onların hiç suyla yıkanmadıklarına ilişkin bu çalışmamızda da yer verdiğimiz kayıtlar vardır. Yerleşik tarihçiler tarafından yazılan bu kayıtlarda, yerleşiklerin göçebelere karşı olan önyargılarının etkileri görülebilmektedir. Göçebeler gerçekten de ırmak, göl, pınar gibi doğal su kaynaklarında yıkanmıyorlar, bunları pisletmiyorlar ve kirli çamaşırlarını buralarda yıkamıyorlarsa da bu, kesinlikle hiç temiz

Çin kaynaklarından *Shiji* 史記 ve *Hanshu*'daki 漢書 *Hun Bölümleri*'nde Asya Hunlarının (Xiongnu 匈奴) her yılın beşinci ayında Longcheng'da (*Shiji*'de 龍城, *Hanshu*'da 龍城)^[8] büyük toplantılar yaptıkları kayıtlıdır. Söz konusu kaynaklarda Hunların bu toplantılarda kurban sundukları varlıkların sayıldığı kısımda ise bu varlıklar atalar (xian 先), gök (yani Tanrı) ile yer (tian di 天地) ve tanrılar (gui shen 鬼神)^[9] olarak sıralanmıştır.^[10] Her ne kadar burada suya değinilmemişse de Asya Hunlarının kutsallık atfettikleri varlıklar arasında *gui shen* terimi içerisinde suyun olabileceğini düşünebiliriz. Nitekim Movsēs Dasxurancı, Kafkasya Albanyası'nın tarihini anlattığı *Patmut'iwon Ahuanic* adlı eserinde, daha sonraki Kafkasya Hunlarının kurban sundukları kutsal varlıkları arasında suyu da saymıştır.^[11] Eberhard, Tabgaçlarda (Tuoba 拓跋) bir su kültürünün olduğunu tespit etmiştir. Çin'de kutsal kabul edilen dağların tepelerinde bulunan volkanik göllere *Gök Gölü* veya *Tanrı Gölü* denilmektedir. Tabgaçlar, Çin'de Shanxi 山西 Eyaleti'nde bulunan böyle bir Gök Gölü'nü kutsal kabul etmişlerdir.^[12] Eberhard, bu kültürün Gök (Tanrı) kültürüyle bağlantısı olabileceğine de işaret etmiştir.^[13] Nitekim Göktürk döneminde gördüğümüz üzere gök (Tanrı), su ve dağ kültürleri birbirleriyle yakından bağlantılı kabul edilmiştir. Tabgaçlarda da böyle bir durum söz konusu olabilir.

---

olmadıkları ve suyla asla yıkanmadıkları anlamına gelmemektedir. İleride de değineceğimiz üzere Willem van Rubroek, Moğolların kışın karları su yerine kullandıklarını, ayrıca başlarını ve yüzlerini yıkadıklarını yazmıştır. Tarihte olduğu gibi bugün de Avrasya göçebeleri, kardan veya doğal su kaynaklarından kovalarla aldıkları sularla yıkanmaktalar, çamaşırlarını da bu şekilde temizlemektedirler.

8 Longcheng'in yeri hakkında bkz. Kürşat Yıldırım, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2, 2016, s. 203-207.

9 Geleneksel Çin dinindeki *gui* 鬼 ve *shen* 神 kavramlarının açıklanması için bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*, (çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket), İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2000, s. 256-257.

10 *Hanshu* 94A.3752; *Shiji* 110.2892. Daha geç tarihli bir Çin kaynağı olan *Tongdian*'de 通典 de aynı bilgiler verilmiştir (*Tongdian* 194.5304-5305). İnan, Çin kaynaklarına göre Hunların kurban sundukları varlıkları sayarken yer-su ruhlarına değinmiştir (Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 2). İnan'a dayanan Seyidov ile Türkyılmaz da Hunların yer ve su ruhlarına kurban sunduklarını belirtmişlerdir (Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 259; Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", s. 89). Hâlbuki Çince metinlerde yalnızca yer sayılmış, suya yer verilmemiştir.

11 *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurancı*, (çev. C. J. F. Dowsett), London: Oxford University Press, 1961, s. 156.

12 W. Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Bellekten*, XI/41, 1947, s. 18. Tabgaçlardaki bu kült için ayrıca bkz. Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 111.

13 Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", s. 17-18.

Göktürklerde Su Kültü

Göktürklerin inançlarından söz eden bir Bizans kaynağı olan Theophylaktos Simokattēs, Türklerin (Tourkoi, Göktürkler) havayı, suyu ve toprağı kutsal saydıklarını belirtmiştir.^[14] Çin kaynaklarından *Youyang Zazu*'da 酉陽雜俎 ve ondan kopyalayan *Taiping Guangji*'de 太平廣記 kayıtlı bir Göktürk mitinde, Türklerin (Tujue 突厥, Göktürkler) atası olan Yama'nın (Shemo 射摩)^[15] bir göl tanrıçasıyla veya göl tanrısının kızıyla ilişkisi olduğundan söz edilmiştir. Mite göre, Göktürklerin bir boyu olan Şarı'nın adını taşıyan Şarı Gölü'nün (Shelihai 舍利海)^[16] bir tanrısı (shen 神) vardır ve bu göl, yine bir Göktürk boyu olan Aşıtağ'ın adını taşıyan Aşıtağ Mağarası'nın (Ashideku 阿史德窟)^[17] batısında bulunmaktadır. Göl Tanrıçası veya Göl Tanrısı'nın kızı (Haishennü 海神女)^[18], Türklerin

14 Theophylactus Simocatta 7.8.14.

15 *Shemo* 射摩 = *Yama* eşleştirmesi için bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, *Bellekten*, LXXXII/293, 2018, s. 63-64.

16 *Shelihai* 舍利海 yer adındaki *hai* 海 kelimesi, “deniz” olarak çevrilebileceği gibi “göl” olarak da çevrilebilir, çünkü Çin kaynaklarında “deniz” kelimesinin bazı yer adlarında göller için kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Sinor, bu meselenin üzerinde durmuş ve söz konusu kelimeyi “göl” olarak çevirmiştir (Denis Sinor, “The Legendary Origins of the Türks”, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, (ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis), Bloomington Indiana: Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, 1982, s. 230, 250). Atwood da aynı doğrultuda bir çeviri yapmıştır (Christopher P. Atwood, “Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus”, *Central Asiatic Journal*, 56, 2012/2013, s. 57). Yamada ise bu kelimeyi “deniz” olarak vermiş, ancak bunun “göl” şeklinde çevrilebileceğine işaret etmiştir (Nobuo Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9 (Niğüça Biçig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves), 1985, s. 244). Kapusuzoğlu, bu kelimeyi “deniz” şeklinde çevirmiştir (Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s. 13). Kırilen, *Suishu*'daki 隋書 Göktürklerin kurttan türeyiş mitini çevirirken aynı şekilde bir çeviri yapmıştır (Gürhan Kırilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara: Kimlik Yayınevi, 2015, s. 214). Biz de daha önceki bir çalışmamızda buradaki *hai* kelimesini “deniz” olarak çevirmiştik (Hayrettin İhsan Erkoç, “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, 2017, s. 39-40, 42-43, 55-57, 59, 66). Başka bir çalışmamızda (Erkoç, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, s. 63-64) ve bu bildirimizde ise, söz konusu kelimeyi “göl” olarak çevirmeyi daha uygun bulduk. Nitekim Ögel, benzer şekilde Eski Türkçede *Teñiz* (deniz) denildiğinde akla ilk gelenin büyük veya küçük göller olduğunu, bu kelimenin bazen “ırmak” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 467-468). Türk Mitolojisi'ndeki ulu ırmak, deniz, okyanus, göl ve sazlık motifleri için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 367-422. Göktürklerin Şarı (Sheli 舍利) boyu için bkz. Erkoç, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, s. 64-66 (biz, o çalışmamızda bu boy adının Türkçesini *Şar* olarak vermiş, ancak bunun *Şarı* yani *Sarı* renk adıyla bağlantısı olabileceğini de vurgulamıştık).

17 *Youyang Zazu*'daki *Aşıtağ Mağarası* ifadesi, *Taiping Guangji*'de *Aşıtağ Balı* olarak yazılmıştır. Bu duruma *ku* 窟 ve *mi* 蜜 karakterlerinin birbirine benzemesi yol açmıştır. Göktürklerin Aşıtağ boyunun adındaki *de* 德 karakteri de *Taiping Guangji*'de daha farklı bir şekilde *de* 得 karakteriyle yazılmıştır (*Taiping Guangji* 480.3957; *Youyang Zazu* 4.44). Aşıtağ (Ashide 阿史德) boyu için bkz. Erkoç, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, s. 66.

18 *Youyang Zazu*'nun Zhonghua Shuju 中華書局 baskısına göre, Türklerin atası *Yama Şarı* (*Shemo Sheli* 射摩舍利) adını taşımaktadır, kendisi Göl Tanrısı'dır (*Haishen* 海神) ve bu tanrı da Aşıtağ Mağarası'nın

tanrısal güçlere (shenyi 神異) sahip atası Yama'yla ilişki yaşamakta, her gün batımında ak bir geyiğe binerek Yama'yı karşılamakta, onunla birlikte göle girmekte ve ertesi gün onu çıkarıp uğurlamaktadır ki bu durum on yıllardır sürmektedir.^[19] Ancak boyun büyük av zamanı yaklaştığında Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı^[20], bir gece yarısı Yama'ya ertesi gün av sırasında Yama'nın atalarının doğduğu mağaradan altın boynuzlu ak bir geyiğin çıkacağını söyler. Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı, Yama'ya bu geyiği ok ile vurursa ilişkilerinin süreceğini ve tam anlamıyla birlikte olabileceklerini, vuramazsa sonsuza dek ayrılacaklarını bildirir. Ertesi gün Yama kuşatmaya katılır, söylendiği gibi atalarının doğduğu mağaranın ağzında altın boynuzlu ak bir geyik belirir. Yama adamlarını kuşatmayı

---

batısında oturmaktadır. *Taiping Guangji*'de ise bu kısım biraz daha farklı yazılmıştır. Buna göre, Türklerin atasının adı *Yama*'dır (*Shemo*); Şarı Gölü'nün (*Shelihai* 舍利海) bir tanrısı (*shen* 神) vardır ve bu göl, Aşıtağ Balı'nın (*Ashidemi* 阿史得蜜) batısında bulunmaktadır. Aslında, *Taiping Guangji*'nin *Zhonghua Shuju* baskısının editörlerinin belirttikleri üzere, metnin orijinalinde tıpkı *Youyang Zazu*'da olduğu gibi Şarı'nın Göl Tanrısı olduğu yazılmıştır. Ancak eserin Ming 明 Hanedanı (1368-1644) nüshasında bu cümle “Şarı Gölü'nün bir tanrısı vardır” şeklinde düzeltilmiştir. Metinler arasında bu farklılığın olmasının bir nedeni de Çin kaynaklarının tarihi nüshalarının noktalama işaretlerine sahip olmamaları ve bu işaretlerin 20. yüzyılda hazırlanan baskılarda editörler tarafından metinlere sonradan konulmasıdır. Sinor da bu miti incelerken çevirisini *Youyang Zazu*'ya göre yapmış ve Türklerin atası olan *Shemosheli*'nin bir göl ruhu olduğunu belirtmiştir (Sinor, “The Legendary Origins of the Türks”, s. 230). Sinor, metnin bizim çevirdiğimiz şekliyle çevrilebileceğini de yazmış ve Çince metindeki bazı yazım sorunlarına değinmiştir (Sinor, “The Legendary Origins of the Türks”, s. 231, 250). Yamada ise, çevirisini yaparken Türklerin atasının adının *Shê-mo-shê-li* olduğunu ve Aşıtağ Mağarası'nın batısındaki denizde bir tanrıçanın oturduğunu yazmıştır (Yamada, “The Original Turkish Homeland”, s. 244). Çince metinde geçen *Haishennü* 海神女 ifadesi hem “Göl Tanrıçası” hem de “Göl Tanrısı'nın kızı” şeklinde çevrilebilir. Eğer bu ifade “Göl Tanrıçası” olarak alınırsa, bu tanrıça Şarı Gölü'nün Tanrısı'nın eşi midir? Bu mitte muhtemelen Göktürklerin atası Yama'nın bir göl tanrısının eşiyle veya kızıyla gayrimişru bir ilişki yaşadığı anlatılmaktadır. Ancak, bu mitin aktarıldığı ve esasında derleme eserler olan Çince metinler incelendiğinde, metinlerde aktarılan anlatının eksik veya özetlenmiş olduğu ve hikâyenin muhtemelen daha uzun olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, incelediğimiz mitin Çince metinlerde büyük olasılıkla eksik kayda geçirilmiş veya eksik aktarılmış olması nedeniyle, bu konuda kesin bir yorum yapmak güçtür. Metinde geçen terimlerin çevirisi konusunda ise *Haishen* ifadesini Sinor “göl ruhu”, Yamada “Deniz Tanrıçası”, Kapusuzoğlu “deniz tanrıçası”, *Haishennü* ifadesini de Eberhard “deniz ilâhesi”, Ögel “dişi bir Deniz-Tanrısı”, Sinor “göl ruhunun kızı”, Yamada “Deniz Tanrıçası'nın kızı”, Kapusuzoğlu hem “deniz tanrıçası kız” hem de “deniz tanrıçası” şeklinde çevirmişlerdir (W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 86; Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, s. 13; Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 569-570; Sinor, “The Legendary Origins of the Türks”, s. 230; Yamada, “The Original Turkish Homeland”, s. 244). Biz de daha önceki bir çalışmamızda bu terimi “Deniz Tanrısı'nın kızı” olarak çevirmiştik (Erkoç, “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)”, s. 43).

19 Türk Mitolojisi'nde su tanrıları ile ruhlarının suyun altındaki saraylarda yaşadıklarına ilişkin çeşitli örnekler vardır (Türkan, “Türk Dünyası Masallarında Su Kültü”, s. 139-140).

20 Hem *Youyang Zazu*'da hem de *Taiping Guangji*'de, Yama'yla ilişkisini bitiren varlık *Haishen* 海神 yani *Göl Tanrısı* olarak yazılmıştır. Ancak hikâyenin devamında, bunun *Haishennü* yani *Göl Tanrıçası* veya *Göl Tanrısı'nın kızı* olması gerektiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla her iki metin de derlenirken veya sonraki dönemlerde kopyalanırken, burada olması gereken *nü* 女 karakteri atlanmıştır. Bu husus, daha önceki araştırmacıların da gözünden kaçmıştır.

sıkılaştırmaya sevkeder, ancak geyik sıçrayıp kuşatmadan çıkacağı sırada, askerlerinden birisi boş bulunup hayvanı öldürür. Yama bu duruma çok öfkelenir ve elini kaldırdığı gibi A'er Beyi'nin (A'er Shouling 呵呢首領) başını keser, ardından da "Bundan sonra Tanrı'ye insan kurban etmek (ren ji Tian 人祭天) zorundayız!" diye yemin eder. Bu kurbanları çoğunlukla A'er Bölüğü'nden (A'er Buluo 呵呢部落)^[21] seçer, sonra bu bölüğün çocuklarını ve torunlarını yani soyunu öldürerek Tanrı'ye kurban eder. *Youyang Zazu*'nun derlendiği 9. yüzyılın ortalarına dek Türkler bu geleneğe uygun olarak bir tuğa (du 纛)^[22] insan kurban etmektedirler ve her zaman A'er Bölüğü'nden insan seçip kullanmaktadırlar. Yama, A'er Beyi'nin başını kestiği günün akşamına gelindiğinde Göl Tanrıçası'nın/Göl Tanrısı'nın kızının yanına geri döner. Ancak Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı Yama'ya şikâyetle bulunur veya Yama'yı tutar^[23] ve "Sen kendi ellerinle birisini öldürmüşsün, çok pis kan kokuyorsun, artık kaderimiz ortak olamaz" diyerek ilişkilerini bitirir.^[24]

Çin kaynaklarında görülen *Göl Tanrıçası* veya *Göl Tanrısı'nın Kızı* ile biraz ileride değineceğimiz *Yer Tanrısı*, Göktürk yazıtlarında görülen *Iduğ Yir Sub* ("Kutsal Yer Su") kavramı ile ilgili olabilir.^[25] Ne var ki, Göktürk

21 A'er 呵呢, Göktürklerin bir bölüğü yani küçük bir boyu veya oymağı olabilir (Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", s. 68).

22 *Tai ping Guangji*'nin Ming dönemi nüshasındaki metinde "Tanrı'yi temsil eden bir tuğ (Tian zuo du 天作纛)" yazılmıştır (*Tai ping Guangji* 480.3957). Türk ve Moğol halkları arasında görülen tuğ kültürü ilgili bkz. Erkoç, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)", s. 59-60.

23 Göl Tanrıçası/Göl Tanrısı'nın kızı *Youyang Zazu*'ya göre Yama'ya şikâyetle bulunur (bao 報), *Tai ping Guangji*'ye göre ise Yama'yı tutar (zhi 執).

24 *Tai ping Guangji* 480.3957; *Youyang Zazu* 4.44-45. Göktürlere ait bu mit ve ondaki motifler için ayrıca bkz. Erkoç, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)", s. 41-43, 55-60; Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", s. 62-68.

25 Thomsen, *Iduğ* kelimesini "sacré (kutsal)" olarak çevirip açıklamıştır (Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors: Imprimerie de la Société de littérature finnoise, 1896, s. 105, 123, 144; Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, s. 142-143, 180-181, 215). Radloff, bu kelimeyi ilk başta yanlış olarak *ayduğ* şeklinde okumuş ve çevirisini "nennen, genannt, genannte, genannten (denilen, söylenen)" olarak yapmıştır (W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1987, s. 9, 48-49, 58-59, 61, 65). Ancak sonradan Radloff, bu okuyuşunu ve çevirisini *iduğ yersub* ("das geweihte Jersub [kutsal Yersub]") şeklinde düzeltmiştir (W. Radloff, "Die Inschrift des Tonjukuk: Vorwort, Text, Transcription, Übersetzung nebst Anmerkungen, Glossar und Verbesserungen", *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1987, s. 19, 91). Orkun, bu sözcüğü "mukaddes, kutsal" biçiminde tercüme etmiştir (Hüseyn Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s. 34, 40, 48, 64, 112-113, 174-175, 353, 505). Gabain, bu kelimenin anlamını "heilig (mukaddes)" olarak vermiştir (A. von Gabain, *Altürkische Grammatik: mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950, s. 309; A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 273). Malov, *Iduğ* kelimesini "svyatoy (kutsal)" ve "svyaşenny (kutsal)" şeklinde çevirmiştir (S. E.

Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951, s. 29-30, 32, 37, 39, 41, 63, 68; Sergey Efimoviç Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1959, s. 16-17, 20-22, 106). Giraud, *Iduk'un* çevirisini "Sacrées (Kutsal)" biçiminde yapmıştır (René Giraud, *L'Inscription de Bain Tsokto: Édition critique*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1961, s. 63). *Drevnetyurkskiy slovar*"da söz konusu terim, tıpkı Malov'un yaptığı gibi "svyaşçenniy (kutsal)" ve "svyatoy (kutsal)" olarak açıklanmıştır (*Drevnetyurkskiy slovar*, (haz. V. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, È. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak), Leningrad: Nauka, 1969, s. 217). Ergin'e göre bu kelime, "mukaddes, kutlu, mübarek" anlamındadır (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002, s. 94). Bu sözcüğü Tekin (Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 136; Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1994, s. 59) ve *Idok* olarak okuyan Ölmez (Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012, s. 81, 83, 86, 94, 96, 99, 124, 129, 138, 144, 167, 175, 313) "kutsal, mübarek", Rybatzki "heilige (kutsal)" (Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: Department of Altaic Studies (University of Szeged), 1997, s. 114), Berta (Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (çev. Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, s. 73, 92, 147, 155, 169, 179, 194-195, 198, 200), Şirin User (Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, 2009, s. 302) ve Ercilasun "kutsal" (Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 512-513, 520-521, 560-561, 576-577, 616-617), Ölmez gibi *Idok* biçiminde okuyan Aydın da "kutsal" (Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 54, 58, 83, 93, 114, 153) olarak çevirmişlerdir. Caferoğlu, Eski Uygurcadaki *Iduk* ve *Iduk* kelimesinin anlamını "gönderilmiş, kutlu, mukaddes, aziz, mübarek" olarak vermiştir (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968, s. 85). Divitçioğlu'ya göre *Iduk*, "ruh" demektir (Sencer Divitçioğlu, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. – VIII. Yüzyıllar)*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005, s. 81). İnan ve Gömeç, *Iduk'un* ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardan oluşan kansız kurban olduğunu, kelimenin "salıverilmiş", "gönderilmiş", "kutlu" anlamına geldiğini yazmışlardır (Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 76; İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", s. 253; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 98). Bu kelimeyi *ıduk* olarak okuyan Clauson'a göre, bunun kökü *ıd-* olup ilk anlamı "gönderilmiş, Tanrı'ya adanmış" ise de sonradan daha genel olarak "kutsal" anlamına kavuşmuştur. Kendisi ayrıca Göktürklerdeki *Iduk Yir Sub* kavramını *Iduk Yer Suv* olarak okumuştur (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 46). İnan da Clauson'la aynı görüşte olmuştur (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 53; İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", s. 253; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 98-99). Gerçekten de Eski Türkçede *ı-*, *ıd-*, *ıt-*, *ıd-* ve *yıd-* kelimeleri "göndermek, sevk etmek, yollamak, terk etmek, bırakmak, neşretmek, yaymak, kaçırmak" anlamlarında kullanılmıştır (Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 153; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 85; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 94-95; Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 309; Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 273; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 808; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 313; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 136-137; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 59, 71). Kaşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kāşğari), *Divānu Lugati't-Türk'te* (*Divānu Luġāti't-Türk*) *Iduk* اِدُق sözcüğünü Atalay'ın çevirisine göre "Kutlu ve mübarek olan her nesne. Birakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır.", Ercilasun ve Akkoyunlu'nun çevirisine göre ise "mübarek olan her şey. Aslı, serbest bırakılan her hayvana *ıduk* diye ad veriliyor olmasıdır. Sahibinin üzerine adak olduğu için bu hayvanın sırtına bir şey yüklenmez; sağılmaz, yünü kesilmez; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır." biçiminde açıklamış, ayrıca geçit vermeyerek uzanıp giden dağlara *Iduk Tag* اِدُق تَاغ denildiğini belirtmiştir (Kaşgarlı Mahmud, *Divānu Luġat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, s. 65; Kaşgarlı Mahmud, *Divānu Luġati't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, (haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. 31) ki burada da erişilememekten bahsedilmiştir. Eserin bilinen tek nüshası, İstanbul'daki Millet Yazma Kütüphanesi'nde Ali Emîri Arabî No. 4189

Kağanlığı dönemi hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında veya diğer Eski Türk yazıtlarında dinî bir kapsamda *Yer* ve *Su* birleşimine pek denk gelinmemiştir.^[26] Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 10-11. satırlarına ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 9-10. satırlarına göre, yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk Kutsal Yer-Su ruhları (Köl Tigin Yazıtı'nda *Türük Tenrisi Türük ıduķ yiri subı*, Bilge Kağan Yazıtı'nda yalnızca *Türük Tenrisi ıduķ yiri subı*) düşünmüşlerdir. Tenri, Türk halkı yok olmasın, halk olsun

numarasıyla saklanmaktadır; söz konusu açıklamanın Arapça metni için bkz. AEA 4189 sayfa 45. Bu açıklamanın Dankoff-Kelly tarafından yapılan İngilizce çevirisi için bkz. Maḥmūd al-Kāšyarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, (çev. Robert Dankoff ve James Kelly), I, Duxbury: Harvard University, 1982, s. 107. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığı dokunulmayan (tabu) hayvanların Göktürk Kağanlığı'nda varlığı bilinmektedir. Çinli Budist rahip Xuanzang 玄奘, *Da Tang Xiyuji* 大唐西域記 adlı eserinin 1. Bölümü'nün 871a sayfasında Batı Göktürk topraklarında ilerlerken Sūyāb Kenti'nin (Suiyecheng 碎葉城) 400 li 里 (~200 kilometre) batısında, Talas'a (Daluosi 怛羅斯) 150 li (~75 kilometre) uzaklıkta Toņ Yabġu Kağan'ın (Tong Yehu Kehan 統葉護可汗) yaz aylarını geçirdiği en gözde yaylağı olan Bij Yul'a (Qian Quan 千泉) ulaştığını yazmıştır. Rahibe göre burada geyik çoktur ve çoğunun boynuna çingiraklı tasma takılmıştır. Bu geyikler evcil oldukları için insanlara alışık ve ürküp kaçmaz. Kağan bu geyikleri çok sevmiş ve adamlarına bu geyikleri öldürmeye kalkışanların cezasının ölüm olduğunu, bu konuda af olmayacağını buyurmuştur; bu sayede geyikler hayatlarının sonuna kadar yaşayabiliyordur (Takakusu 1931-LI: 871a; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1903, s. 195; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s. 254; Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2003, s. 115-116; Gürhan Kırılan, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015, s. 62). Bu geyikler de *ıduķ* sayılmış olabilir. Moğollarda adak olmak için salınan ve kimse tarafından dokunulmayan hayvanlar ve bazen insanlar mevcut olmuştur. Moğollar aynı zamanda süre avlarının sonlarında da bazı hayvanları avlamadan salıvermişlerdir (Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 224-227). Sibirya'da küçük ayinlerde özel bir ayinle ruhlara binek hayvanı olması için başıboş bırakılan, başta kadınlar olmak üzere insanların dokunması yasak olan, *ıduķ/ıtuk/ızık/ıyık/iyik/ıtuh/iriḥ* yani *ıduķ* denilen hayvanlar için bkz. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 53; İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", s. 253; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 98-100.

26 Uygurlara ait Tariat (Terh) Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 4. satırında görülen *yirimin subumun* (Tekin'e ve Mert'e göre *yirimin subumun*, Ölmez'e göre *yirimin suvumun*, Aydın'a göre *yirimin suwumun*) ifadesi, fiziksel anlamda toprakları ve ırmakları belirtmektedir (Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018, s. 45; Osman Mert, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us, Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık, 2009, s. 177, 180, 182; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 252, 257, 261; Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Bellekten*, XLVI/184, 1983, s. 806, 810). Benzer bir duruma, Yenisey Kırgızlarından kalma Begre Yazıtı'nın (E-11) Kormuşin'e göre 5. ve Aydın'a göre 4. satırında, I. Aldı-Bel Yazıtı'nın (E-12) Kormuşin'e göre 3. ve Aydın'a göre 4. satırında, Köjeelig-Hovu Yazıtı'nın (E-45) 6. satırında, I. Tugutüp Yazıtı'nın (E-120) 2. satırında (yazıt zarar görmüş olduğu için Aydın'ın yayınında bu kısım yoktur) ve III. Şançi Yazıtı'nın (E-152) 3. satırında da denk gelmektedir (Erhan Aydın, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, s. 55-56, 59, 113-114, 165, 178; İ. V. Kormuşin, *Tyurkskie eniseyskie épitafii: grammatika, tekstologiya*, Moskva: Nauka, 2008, s. 103-105, 135-136, 163, 166-167; İgor Valentinoviç Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, (çev. Rysbek Alimov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, s. 151-152, 171, 208, 244-245, 303-304). Benzer şekilde, Adrianov Koleksiyonu'nda bulunan ve bugün kayıp olan bir yazıtın 1. satırında "yurt ve ırmak" anlamında *yer ügüz* şeklinde bir ifade geçmektedir (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 186).

diye İltəriş Kağan'ı (682-691 yılları arasında hükümdar) ve İlbilge Katun'u tepelerinden tutup daha yükseğe kaldırmıştır.^[27] II. Tonyukuk Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 3. satırında Türgişlere karşı 711'de yapılan Bolçu Savaşı'nda Göktürk ordusuna yardımcı olarak savaş alanına varmasını sağlayan kutsal varlıkların arasında, *Teŋri*'nin ve *Umay*'in yanında Kutsal Yer-Su ruhlarının (*Iduḡ Yir Sub*) adı geçmektedir.^[28] Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 35. satırında Dokuz Oğuzların (Toğuz Oğuz) ihanetini onaylamayan, böylece onların Çin'e gitmek zorunda kalmalarına neden olan kutsal varlıkların arasında üstteki Tanrı'nın (*Teŋri*) yanı sıra Kutsal Yer Su ruhları (*Iduḡ Yir Sub*) da sayılmıştır.^[29] Ulaanbaatar Yazıtı'nın 2. satırında yine Kutsal Yer-Su ruhları anılmıştır, ancak söz konusu ifade burada biraz farklı olarak *Iduḡ Yir Suy* biçiminde yazılmıştır.^[30]

Thomsen, yazıtlardaki *Iduḡ Yir Sub*'u "saints génies de la terre et de l'eau (yer ve su melekleri)" biçiminde çevirmiştir.^[31] Gökalp'e göre *yer-su*, yerin ve suyun koruyucu tanrıları olup her yer-su, kendisine bağlı oymağı savaşa

27 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 54, 82-83; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 81, 94, 124, 138; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 10-11, 38-41. Ayrıca bkz. Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 147, 193-194; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 512-513, 560-561; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 10, 12-13, 36-37; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, s. 29, 37; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 34-35; Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 8-9, 48-49; Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 100-101; Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, s. 132-135; Dursun Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; *Kaldırma*, *Kötürme* ve *Oturma*", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 104-105; Dursun Yıldırım, "Köktürk Yazıtlarında Öd Teŋri Aymaz, Yag(g)ıl, 'Katıl' Olmaz", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 125-127.

28 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 114; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 167, 175, 185; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 16-17. Ayrıca bkz. Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 47, 73, 92; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 615-617; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 76-77, 145; Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, s. 27, 56, 63; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, s. 59, 63, 68; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 112-113; Radloff, "Die Inschrift des Tonjukuk", s. 18-19; Denison Ross, "The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 6/1, 1930, s. 42; Rybatzki, *Die Toŋuquq-Inschrift*, s. 36, 66, 114.

29 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 93; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 129, 144; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 50-51. Ayrıca bkz. Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 169, 198; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 576-577; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 48-49; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 17, 22; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 64-65; Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 64-65; Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 126; Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, s. 186-187.

30 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 353-354. Orkun'a göre, *Sub*'un *Suy* olarak yazılması bir yanlışlık olsa gerektir (Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 353-354), ancak bu bir lehçe farklılığından ve ses değişiminden (*b* → *y*) kaynaklanmış da olabilir.

31 Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 100, 126; Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, s. 132-133, 186-187.

sürükler. Ona göre bunlar, *Divanü Lugati't-Türk*'te Türklerin savaşlardan önce çarpışan, bağlı buldukları toplulukları koruyan *Çırwı* جڭى denilen vilâyet ve toprak cinleriyle aynıdır. *Yer-su* oymak, ırmak ve dağın birleşerek oluşturduğu kutsal kişiliktir ve bu yüzden Eski Türklerde yurt da kutsal sayılıyordur.^[32] Barthold, “Yer Su” ile yer ruhlarının tamamının değil, belki bir tanrıçanın kaştedildiğini ileri sürmüştür.^[33] Gökalp de bu görüşe benzer olarak *Gök Tanrı'nın* (*Teñri*) Türk kağanlarının, *Yer-su'nun* (*Iduğ Yir Sub*) ise Türk hatunlarının göksel sembolü olduğunu iddia etmiştir.^[34] Anohin'e göre *yer-sub*, ulaşılmaz yerlerde değil de yeryüzünde insanlarla birlikte yaşayan dağ ruhlarını ifade etmektedir.^[35] Köprülü, *Yir Sub*'u “yer su perileri” olarak çevirmiştir.^[36] *Iduğ Yir Sub* ifadesini hem *ıduğ yir sub* hem de *ıduğ yer sub* biçiminde okuyan Malov, bunu “svyaşçennaya Zemlya i Voda (kutsal Yer ve Su)”, “svyaşçennaya Rodina (zemlya – voda [kutsal Vatan (yer – su)])” ve “svyaşçennoy Rodinu (Yersuba) [kutsal Vatan (Yersub)]” şekillerinde çevirmiş, burada vatanın (Rodina) vurgulandığını yazmıştır.^[37] Giraud, *Iduğ Yir Sub*'u yer ve sulara ait olan ikinci dereceden tanrılar, “les lieux et les cours d'eau l'aissés libres, sacrés (özgür bırakılmış, kutsal yerler ve akarsular)” olarak yorumlamıştır.^[38] Ayrıca Giraud, II. Tonyukuk Yazıtı'ndaki *Iduğ Yir Sub* terimini “la Terre et l'Eau Sacrées (Kutsal Yer ve Su)” olarak çevirmiştir.^[39] Schmidt, “mukaddes Yer-sub” olarak aldığı *Iduğ Yir Sub*'un yeryüzünde yaşayan iyi ruhların bütünü olduğunu düşünmüştür.^[40] Kafesoğlu'ya göre de Göktürk Kağanlığı döneminde doğa ruhlarına *Iduğ Yir Sub* denilmektedir ve bunlar Tanrı'nın yanındaki diğer kutsallar ile azizlerdir. Ona göre, Eski Türklerde yer-sulara giren

32 Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti'î-Türk*, s. 445; Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1991, s. 29-30, 134-136. *Çırwı*'yla ilgili AEA 4189 sayfa 544'te kayıtlı bu bilginin diğer çevirileri için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, III, s. 225; Maḥmūd al-Kāšgarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, II, s. 267.

33 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. Kâzım Yaşar Kopruman ve İsmail Aka), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 10.

34 Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, s. 39.

35 Seyidov, “Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi”, s. 264.

36 M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi*, (haz. Metin Ergun), Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 40.

37 Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Tekstı i issledovaniya*, s. 29, 37, 63, 68; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 17, 22.

38 René Giraud, *L'Empire des Turcs célestes: Les regnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734): Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1960, s. 104, 107; René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 155, 159.

39 Giraud, *L'Inscription de Baïñ Tsokto*, s. 63.

40 P. W. Schmidt, “Tukue'lerin Dini”, (çev. Sâdettin Buluç), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, 1966, s. 73.

doğa ruhları dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, ağaç, orman, demir, kılıç, ateş ve ocaktır. Göktürk Kağanlığı'nda Ötüken'in kutsal yer olduğu anlayışı ve Uygurlardaki kutlu dağ efsanesi, bunun tipik örneklerini teşkil etmiştir.^[41] İnan, Eski Türklerin tabiat kültürünü *yer-su* terimiyle ifade ettiklerini, Türklerin büyük imparatorluklar döneminde de bunun vatan kültürüne yükseldiği, *yer-su* kültürünün dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç ve kaya kültürlerini barındırdığını, ıduk yer-sub kavramının hem koruyucu ruhları hem de vatani kapsadığını düşünmüştür.^[42] Ayan, İnan'ın görüşünü desteklemiştir.^[43] İnan'a göre, Göktürklerin "*ıduk yer su*" kültürü içerisinde çeşitli kutsal dağlar bulunmaktadır.^[44] Yörükân da aynı görüşte olmuştur.^[45] Seyidov, benzer şekilde *yer-sub* kavramının hem vatani yani toprağı hem de mitolojik bir gücü ifade ettiğini, "mitolojik vatan" anlamını taşıdığını düşünmüştür.^[46] Ögel'e göre Göktürk Kağanlığı'ndaki *yer-su*, Hint-İran düalizminin (ikicilik) tersine Gök-Tanrı ile uyum içinde hareket eden, insanları besleyip koruyan kutsal varlıklar, ruhlardır. Kendisi, yazıtlarda bazı durumlarda *yer-su* ifadesinin "vatan" kavramı için kullanıldığına işaret etmiştir.^[47] Roux ise fiziksel yeryüzü-ırmaklar ile kutsal yer-su ruhlarının farklı olduklarını belirtmiştir.^[48] Şirin User'e göre *yer / yir*'in karşılığı "yer tanrısı", *yir / yer sub*'un karşılığı ise "(dağları, ovaları, ırmakları, gölleri vb. içeren) kutsal vatan toprağı" şeklindedir.^[49] *ıduk Yir Sub*'u Rybatzki "die heilige Yär-Sub (kutsal Yer-Sublar)", Berta "kutsal yer-su" ve "kutsal yer ve su", Ercilasun da aynı şekilde "kutsal yer su" olarak anlamlandırmışlardır.^[50] Ölmez, *ıdok yër suv* olarak okuduğu ifadeyi benzer şekilde "kutsal *yer-su* (ruhları)" biçiminde çevirmiştir.^[51] Aydın'ın okuyuşu ve çevirisi de hemen

41 Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, s. 26-27, 42, 45, 64; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, s. 303, 311.

42 İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 30-31; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 48, 50.

43 Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 622.

44 İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", s. 253.

45 Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm / Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri*, (haz. Turhan Yörükân), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, s. 58.

46 Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 264-265.

47 Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 146-148, 256-257, 315, 322-323.

48 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 139.

49 Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 304.

50 Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, s. 114; Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 73, 92, 147, 169, 194, 198; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 512-513, 560-561, 576-577, 616-617.

51 Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 81, 94, 124, 129, 138, 144, 167, 175.

hemen aynıdır: *ıdok yer suw* = “kutsal yer su (ruhları)”.^[52] Yıldırım’a göre, *Iduğ Yir Sub* terimiyle anayurdun azizliği, ata ruhlarının yaşadığı yeryüzü parçası anlatılmak istenmiştir.^[53] Gömeç, Göktürk Kağanlığı’ndaki *Iduğ Yir Sub* kavramının “yer-su ruhları” olarak açıklanmasına karşı çıkmış, burada vatandan söz edildiğini, Türklerde vatan kutlu olduğu için de vatana *ıduğ* denildiğini belirtmiştir.^[54] Nitekim Köl Tigin Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 19.-20. satırlarında ve Bilge Kağan Yazıtı’nın Doğu Yüzü’nün 35. satırında geçen *Yir Sub* ifadesi, Gömeç’in görüşüne uygun olarak üzerinde yaşanan ülkeyi tanımlamak için kullanılmıştır.^[55] Ancak, yukarıda verilen örneklerden görüldüğü kadarıyla Göktürklerin gözünde *Iduğ Yir Sub*, yalnızca ruhsuz bir fiziksel varlık olmayıp dünya işlerine karışan, koruyucu ve cezalandırıcı güçleri olan kutsal bir varlıktır; ne var ki yaratıcı gücü bulunmamaktadır ve bundan dolayı Teñri’den daha alt sıradadır. Göktürklerin *Iduğ Yir Sub*’dan dinî törenlerini de yaptıkları çeşitli kutsal bölgelerini veya genel olarak yer ve su (ırmak) ruhlarını, belki de bütün yeryüzü doğa varlıklarının ruhlarını kaştetmiş olmaları mümkündür.

Göktürkler dağ, ırmak ve yer ruhlarını birbirleriyle yakından ilişkili düşünmüş olabilirler.^[56] Çin kaynaklarındaki *Yer Tanrısı* kavramı, Göktürk

52 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 54, 83, 93, 114.

53 Yıldırım, “Köktürklerde Kağanlık Süreci; *Kaldırma, Kötürme ve Oturma*”, s. 115; Yıldırım, “Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yag (g)il, ‘Katıl’ Olmaz”, s. 136.

54 Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 107; Saadetin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s. 147-150, 287-290.

55 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 57, 93; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, s. 82-83, 95, 107, 129, 144, 155; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 12-13, 50-51.

56 Göktürklerden ilk söz eden Çin kaynağı olan *Zhoushu*’daki 周書 *Türk Bölümü*’ne göre, Ötüken’den (Yudujin 於都斤) 400-500 *li* (~200-250 kilometre) uzakta ne ot ne de ağaç yetişen yüksek dağlardan oluşan ve *Bodenglingli* 勃登凝黎 denilen bir dağ silsilesi vardır. Bu adın Çince karşılığı *Yer Tanrısı*’dır (*Dishen* 地神). *Beishi*’daki 北史 ve *Tongdian*’deki *Türk Bölümleri*’nde, ayrıca *Cefu Yuanguı*’de 冊府元龜 de aynı bilgi verilmiş, ancak bu yerin Ötüken’in 500 *li* (~250 kilometre) batısında olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, söz konusu yerin adı *Beishi*’de *Bodenglingli* 勃登凝黎, *Tongdian*’de *Bodengyili* 勃登疑黎, *Cefu Yuanguı*’de *Bowainingli* 勃外凝黎 olarak yazılmıştır (*Beishi* 99.3288; *Cefu Yuanguı* 961.11311a; *Tongdian* 197.5404; *Zhoushu* 50.910). Bu adı Radloff *Bu-dun-in-li*, Parker ise *Putengiri* olarak okumuşlardır (E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1924, s. 135; Schmidt, “Tukue’lerin Dini”, s. 73). Julien ve Cahun, Çince metinlerde *Yer Tanrısı* olarak verilen çeviriyi yanlışlıkla “gökyüzünün ruhu” olarak almışlardır; ayrıca Cahun’e göre, *Bodenglingli*’nin Türkçe karşılığı *But Tengri* yani *Tanrı Buda*’dır. Ancak Pelliot, bu görüşe karşı çıkmış ve bu adı *Böd Tängri* (*Böd Teñri*) olarak yeniden oluşturmuş, *Bo* 勃 hecesinin Eski Türkçede “taht (trône)” anlamına gelen *Böd* olduğunu ileri sürmüştür (Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405’e, Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), İstanbul: Seç Yayın Dağıtım, 2006, s. 42; Paul Pelliot, “Neuf notes sur des questions d’Asie centrale”, *T’oung Pao*, Second Series, 26/4-5, 1929, s. 215-216). Pelliot, *Denglingli*’nin 登凝黎 **täñri* (**teñri*) biçiminde üç heceli bir halk söyleyişi olabileceğini de düşünmüştür (Paul Pelliot, “Tängrim > tärin”, *T’oung Pao*, 37/5, 1944, s. 172). Biçurin, *Bodun-inli* olarak aldığı bu adı “duh pokrovitel’ stranı (ülkenin koruyucu ruhu)” şeklinde çevirmiştir (N. Ya. Biçurin (Yakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitaşih v*

yazıtlarında gördüğümüz bazı kutsal yerlerle de ilişkilendirilebilir. Nitekim, Doğu Göktürklerin devlet merkezi olan Ötüken bölgesinin yakınlarındaki Ötüken Yış, Köl Tigin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 23. satırında *Iduk Ötüken Yış* olarak geçmektedir.^[57] Ayrıca Köl Tigin Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 1. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 29. satırında, Göktürklerin 714'te kendilerine karşı ayaklanan Karluklarla *Tamağ Iduğ Baş* adlı bir yerde çarpışarak onları bozguna uğrattıkları anlatılmıştır.^[58] Bilge

---

Sredney Azii v drevnie vremena, I, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950, s. 231). Biçurin'in görüşüne uygun olarak bu adı *Budun İnli* biçiminde alan İnan, bunun bodun (budun, halk, kavim) tanrısı, bütün vatani ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olabileceğini düşünmüştür (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 6-7; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 5). Esin'e göre Göktürkler, gök (Teñri) ayini sırasında dağların tepesinde ateş yakıyor ve bu ateş de orman yangınlarını çıkarıyor olabilirdi ki yer tanrısı için tören yapılan bu dağın çorak olması, Esin'e göre bu şekilde açıklanabilir (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 157). Bu bilgiler ışığında söylenebilir ki Göktürkler, yer tanrısı için de *Teñri* sözcüğünü kullanmışlardır. İnan, bu kültün herhâlde dağ, mağara ve atalar kültürünün birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmüştür (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 7; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 5).

57 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 58; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 83; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 14-15. Ötüken bölgesi için bkz. Erhan Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, 2/4, 2007, s. 1262-1267; Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016, s. 117-124; Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008, s. 59-60; Yıldırım, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", s. 198-203, 208.

58 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 64, 167; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 86, 99, 129, 143; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 20-21, 46-47, 84-85, 105. *Tamağ Iduğ Baş* adı farklı biçimlerde çevrilmiştir. Thomsen "la sainte source(?) du Tamağ" yani "Tamağ kutsal kaynağı(?)" olarak çevirirken pek de emin olmadığını, *Tamağ*'ın bilinmeyen bir yer olduğunu, *Baş*'ın dağ tepesi mi yoksa bir ırmak kaynağını mı ifade ettiğinin anlaşılmadığını belirtmiş, *Tamağ* kelimesinin "Boğaz" anlamına gelebileceğine işaret etmiştir (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 111, 124, 160; Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, s. 154-155, 182-183, 231). Radloff, *Tamağ ayduğ baş* olarak okuduğu bu adı "Berge Tamgydyk (Tamgıdık Dağları)" (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 24-25) ve "Gipfel des Tamağ (Tamağ'ın doruğu)" (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 61) şekillerinde çevirmiştir. Ayrıca Radloff, *Tamağ* adını "Name eines Berges (bir dağın adı)" olarak açıklamıştır (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 125). Orkun, bu adı Köl Tigin Yazıtı çevirisinde "Mukaddes Tamağ Baş" olarak çevirmiş, Bilge Kağan Yazıtı tercümesinde çevirmeden bırakmış, *Tamay iduq (Tamağ iduk)* adını "Karluklarla Göktürklerin harp ettiği yer" olarak açıklamıştır (Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 48-49, 62-63, 918). Söz konusu adı *Tamağ Iduğ Baş* şeklinde okuyan Malov, bunu "svyaşçennoy verşine Tamağ (kutsal doruk Tamağ)" ve "svyaşçennogo istoçnika (ili u verşini) Tamağ [kutsal kaynak (veya doruk) Tamağ]" olarak çevirmiştir (Malov, *Pamyatniki drevneturkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, s. 32, 41; Malov, *Pamyatniki drevneturkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 17, 21). Giraud, *Tamiğh/Tamiğ (Tamiğ)* olarak okuduğu bu adı "la source sacrée du Tamiğh (Tamiğ'in kutsal pınarı)" olarak çevirmiş, ardından burasının Moğolistan'daki Tamir Irmağı'nın kaynağı olabileceğini düşünmüştür (Giraud, *L'Empire des Turcs célestes...*, s. 51, 107, 192; Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 82, 160, 278). Ergin, bu adı çevirmeden olduğu gibi vermiştir (Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 24-25, 46-47, 112). Tekin ise bu adı Köl Tigin Yazıtı çevirisinde "Tamağ kutsal tepesi" olarak çevirmeyi uygun görmüşken Orkun'un ve Ergin'in yaptığı gibi Bilge Kağan Yazıtı çevirisinde tercüme yapmamış ve bu yerle ilgili açıklamada bulunmamıştır (Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 20-21, 46-47, 84-85, 105). Gömeç, bu savaşı anlatırken savaşın yapıldığı yeri "Tamağ'ın kutlu zirvesi" olarak tarif etmiş ve burasının

Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 25. satırında da 701'de Kuzeypatı Çin'de Gansu'da 甘肅 Göktürkler ve Çinliler arasında yapılp Göktürk zaferiyle biten çarpışmanın *Iduk Baş* adlı bir yerde yapıldığı belirtilmiştir.^[59] *Baş* sözcüğü Radloff tarafından "Berge (dağlar)" ve "Gipfel (doruk)", Orkun tarafından "(dağ veya pınar) başı", Malov tarafından "verşine (doruk)" ve "istoçnik (kaynak)", İnan tarafından "dağ", Ergin tarafından "dağın başı, tepe, zirve", Tekin tarafından "tepe, doruk", Ölmez tarafından "tepe", Ercilasun tarafından "doruk, tepe, dağın başı", Aydın tarafından da

---

muhtemelen Altaylardaki dağlardan birisi olup Tamir'in kaynakları bölgesi olabileceğini belirtmiştir (Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 232). Taşağıl da *Tamug Iduk-baş*, *Tamug (Tamag) Iduk Baş* ve *Tamag Iduk Baş* olarak yazdığı bu yeri, Giraud gibi Tamir Irmağı'nın doğduğu yer olarak vermiştir (Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 357, 362-364). Bu adı *tamag idwq baş* (*Tamağ Iduk Baş*) şeklinde okuyan Berta, Köl Tigin Yazıtı tercümesinde çevirmeden vermiş, Bilge Kağan Yazıtı tercümesinde ise "Kutsal Baş" olarak açıklamıştır (Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 166, 179, 197, 200). Şirin User, *tamag iduk baş*'ı "Tamir ırmağı yakınında bir dağ tepesi" şeklinde betimlemiştir (Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 149). Berta'ya benzer şekilde Ölmez, *tamag idok baş* (*Tamağ Idok Baş*) olarak okuduğu bu adı Köl Tigin Yazıtı çevirisinde "Kutsal Tamağ tepesi" şeklinde çevirmiş, Bilge Kağan Yazıtı çevirisinde ise tercüme etmeden vermiştir (Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 86, 99, 129, 143). Ercilasun, bu adı çevirmeden yazmış ve "yer (dağ) adı" olarak açıklamıştır (Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 532-533, 572-573, 710). Aydın da bu adı çevirmemiş ve *Tamağ Idok Baş* olarak vermiş, ancak açıklamasını "Altay Dağları'nın batısında, Çungarya bölgesinde bir yer, büyük olasılıkla bir dağ" şeklinde yapmış, ayrıca konuyla ilgili literatüre yer vermiştir (Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 134-135; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 64, 167). Esasen *Tamağ*, Thomsen'in düşündüğü gibi "Boğaz" anlamında olabilir, zira Eski Uygurcada *Tamağ* "damak, gırtlak, boğaz" (Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 222), Kıpçakça sözlüklerde *Tamağ*, *Tamağ* ve *Tamav* ise "boğaz, damak" (Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 260) olarak verilmiştir. *Divanu Lugati't-Türk*'te de "boğaz"a Türk halklarının çoğunun *Tamgağ* تَمَغَاغ, Oğuzların ve Kıpçakların *Tamağ* تَمَاغ dedikleri belirtilmiştir (AEA 4189 sayfa 28; Maḥmūd al-Kāşğarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, I, s. 86; Kaşğarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, s. 33; Kāşğarlı Mahmud, *Dīvānu Luḡāti't-Türk*, s. 13).

59 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 89; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 127, 142, 154; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 46-47. Radloff, bu yer adını *Söklep ayduğ baş* şeklinde okumuş ve "Söklöp genannten Berge (Söklep denilen dağlar)" olarak çevirmiştir (Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 58-59). Orkun, *Iduq* (*Iduk*) adını "bir pınar başı, yer adı" şeklinde açıklamıştır (Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 909). Malov, *Iduk baş* biçiminde okuduğu bu yer adını "Svyaşçenniy istoçnik ili Svyaşçennaya verşina (Kutsal kaynak veya Kutsal doruk)" şeklinde tercüme etmiştir (Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 16, 20). Berta, *idwq baş* (*Iduk Baş*) adını "Kutsal Baş" şeklinde açıklamıştır (Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...*, s. 164, 197). Giraud, burasının Karluklarla yapılan Tamağ Iduk Baş çarpışmasının yaşandığı yerle aynı olduğunu düşünmüştür (Giraud, *L'Empire des Turcs célestes...*, s. 107, Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, s. 160). Hâlbuki Iduk Baş çarpışması Gansu'da yapılmıştır (H. İhsan Erkoç, "Askerî Tarih Açısından Köl Tigin", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26/1, 2006, s. 207-208). Şirin User'e göre, *iduk baş* Ötüken'in zirvelerinden birisidir (Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 148). Ercilasun, *Iduk Baş*'ı "yer (dağ) adı" olarak açıklamıştır (Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 676). Aydın ise *idok baş* olarak okuduğu bu yerin, Soğdluların yaşadıkları Soğdiyana (Soğd) bölgesine yakın bir yer, büyük olasılıkla bir dağ olabileceğini belirtmiş, burasının Tamağ Iduk Baş'la aynı yer olduğu görüşüne karşı çıkmıştır (Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 77, 134-135; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 153).

“dağ; dağ zirvesi; ırmakların birbirine karışma yeri” olarak açıklanmıştır. Thomsen bunu “mont (dağ, tepe)” olarak çevirmiş, ancak bundan emin olmadığını belirtmiştir. Roux ise, ırmaklar söz konusu olduğu zaman kaynakların, dağlar söz konusu olduğu zaman yükseklerin ve yamaçların anlaşılması gerektiğini düşünmüştür. Ercilasun ve Aydın da bu ayrımı yapmışlardır.^[60] Ayrıca *Jiu Wudaishi*'daki 舊五代史 *İmparator Yıllıkları*'na (*Benji* 本紀) göre, Tiancheng 天成 Saltanat Dönemi'nin 2. yılının 6. ayının (21.) Gengzi 庚子 Günü'nde (10 Temmuz 927) Çöl Türkleri (Shatuo Tujue 沙陀突厥) kökenli olan Sonraki Tang (Hou Tang 后唐) Hanedanı'nın (923-936) imparatoru Mingzong 明宗 (Li Siyuan 李嗣源; 926-933 arası hükümdar), Henan'daki 河南 Bosima Dağ Yamacı'na (Bosimabei 白司馬 陂) gitmiştir. İmparator burada, kuzeyin geleneğine uygun olarak bir Türk tanrısına (*Tujue Shen* 突厥神) kurban sunmuştur.^[61] Bu da bize, Göktürklerin dağ, ırmak ve yer ruhlarını birbirleriyle yakından ilişkili düşünmüş olabileceklerine işaret etmektedir. Nitekim *Zhoushu*'daki, *Beishi*'daki, *Tongdian*'deki ve *Cefu Yuanguı*'deki *Türk Bölümleri*'ne göre Göktürkler, Tianshen'a 天神 (Gök Tanrısı, Tanrı) kurban sunmak için bir ırmağın (shui 水) kıyısında toplanmaktalar, yani Tanrı için olan kurban törenlerini ırmak boylarında yapmaktadırlar.^[62] Devletin merkezi Ötüken'e kutsallık

60 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 145, 167; Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 656, 676, 710; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 87; İnan, “Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü”, s. 252; Malov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, s. 32, 41; Malov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, s. 16-17, 20-21; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 771; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, s. 86, 99; Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, s. 24-25, 58-59, 61; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 145; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 124; Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 123; Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, s. 180-181.

61 *Jiu Wudaishi* 38.525. Burada kurban sunulan tanrının ne olduğu açıklanmamıştır. Eberhard'a göre bu tanrı, yüksek ihtimalle Türklerin Gök Tanrısı'dır (Eberhard, “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar”, s. 17).

62 *Beishi* 99.3288; *Cefu Yuanguı* 961.11311a; *Tongdian* 197.5404; *Zhoushu* 50.910. Çince metinlerde geçen *ji taren shui*, *bai ji tianshen* 集他人水, 拜祭天神 (*Tongdian*'in eski nüshalarında *ren* 人 ve *shui* 水 arasında bir de *yi* 以 karakteri vardır; *Tongdian* 197.5422) ifadesinin çevrilmesi konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür ki Tışın bunları bir araya getirmiştir (V. V. Tishin, “Was Türkic Qaghan a High Priest? (On the Question of Shamanism Among the Early Türks)”, *Actual Problems of Archaeology and Ethnology of Central Asia – Materials of the II International conference (Ulan-Ude, 4–6th December, 2017)*, (ed. B. V. Bazarov ve N. N. Kradin), Ulan-Ude: The Buryat Scientific Center SB RA, 2017, s. 210-211). Örneğin, Biçurin ve Kıçanov'a göre Göktürkler (veya kağanları) diğer insanları ırmak yakınlarında toplayarak Gök ruhuna kurban sunmuşlardır. Parker'a göre Türkler, tapınma sırasında suya saygı göstermişlerdir (Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, I, s. 230-231; Tishin, “Was Türkic Qaghan a High Priest?”, s. 210). Pelliot ve onu takip eden Liu, *taren shui* 他人水 ifadesinin karşılığının “Tamir Irmağı” olması gerektiğini öne sürmüşlerdir (Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1958, s. 10; Liu, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, II, s. 500-501; Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları,

atfedilmesi, Ötüken'in batısındaki bir dağ silsilesine *Yer Tanrısı* denilmesi, yazıtlarda bazı "kutsal başlardan (tepe / pınar)" söz edilmesi, kutsal yer ve suların Teğri'nin yanında Göktürkleri koruyup kolladıklarına inanılması, Teğri'ye ırmak kıyısında ve dağ yamacında kurban sunulması, birbirleriyle ilgili olabilir. Göktürkler tarafından dağların da yerin bir uzantısı olarak görülmüş olması mümkündür. Dağların, toprağın ve ırmakların Göktürkler tarafından Teğri'nin yardımcısı, habercisi durumundaki ruhları barındırdığına inanılmış olabilir. Göktürk Kağanlığı'ndaki bu kültlerin, canlılığın (animizm) bir örneği olduğu görülmektedir.

Oğuzlarda Su Kültü

İbn Fadlan (Aḥmed bin Faḍlân bin el-ʿAbbâs bin Râşid bin Ḥammâd), seyahatnamesinde §20' de (fol. 200a) Oğuzların büyük ve küçük tuvalet ihtiyaçlarını giderdikten sonra temizlenmediklerini, cenabetlikten ve diğer nedenlerden dolayı yıkanmadıklarını, özellikle kış mevsimi sırasında suyla hiç ilişkilerinin bulunmadığını yazmıştır.^[63] Seyahatnamesinde §24'te (fol. 200b) İbn Fadlan, Oğuzların suda yıkanmadıklarını, yıkananların kendilerine sihir yapmak için suya girdiklerini söyleyip onlara kızarak tazminat aldıklarını, ayrıca §34'te (fol. 202a) üzerlerine giydikleri iç giysileri bunları parça parça olup dökülmedikçe çıkarmadıklarını anlatmıştır. İnan, Roux ve Şeşen, bunları su kültürüne bağlamışlardır.^[64] İleride Moğollardaki su kültürünü

2006, s. 23; Pelliot, "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale", s. 214-215). Taşağıl, *Tongdian*'deki ve *Cefu Yuangu*'deki *taren shui* ifadesini "bütün diğer insanları toplar, sel halinde", "bütün halkını sel gibi toplayarak" diye çevirmiştir (Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III*, s. 119, 136). Kara, *Zhoushu*'daki bu ifadeyi "nehir kıyısında" olarak vermiştir (Gülner Kara, "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/3, 2015, s. 553). Tişin, bu ifadenin "Tamir Irmağı" biçiminde çevrilmesine karşı çıkmış ve burada Göktürk kağanlarının diğer insanları ırmak kıyısında Teğri'ye kurban sunulması için topladığını belirtmiştir (Tishin, "Was Türkic Qaghan a High Priest?", s. 210-211). Esin, bu törende gök ve su tanrısına kurban verildiğini, bu su tanrısının da Kök Luu (Mavi Ejder) olduğunu ileri sürmüştür (Emel Esin, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, (haz. Erol Güngör, M. N. Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı ve Osman F. Sertkaya), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 155-156). Hâlbuki Çince metinlerde, ırmakta toplandığı ve yalnızca Teğri'ye kurban sunulduğu açıkça belirtilmiştir.

63 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995, s. 35; Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 10; A. Zeki Validi Togan, *Ibn Faḍlân's Reisebericht*, Nendeln: Kraus Reprint Ltd., 1966, s. 20-21. Ayrıca bkz. Lûtfi Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnî Fadlan)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2, 1954, s. 63; *Ibn Fadlan's Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler From Baghdad to the Volga River*, (çev. Richard N. Frye), Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005, s. 34.

64 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 36, 42; Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, s. 12, 17; Togan, *Ibn Faḍlân's Reisebericht*, s. 22-23, 29-30; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 41; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 144. Ayrıca bkz. Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bnî Fadlan)", s. 63, 65; *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, s. 35, 40.

ele alacağımız yerde göreceğimiz üzere, Oğuzlardaki su tabusu yani ırmaklar gibi doğal su kaynaklarının kullanımına ilişkin yasaklar, onların asla yıkanmadıkları ve suyu hiç kullanmadıkları anlamına gelmemektedir.^[65]

Oğuzlara ait olup sonradan 16. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde, su kültürü ilişkili olabilecek bazı motifler yer almaktadır.^[66] Bunlardan bir tanesi, *Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu* (*Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu*) başlığını taşıyan hikâyededir. Hikâyeye göre Oğuz beylerinden Dirse Han'ın (Dirse Han) Boğaç (Boğaç) adlı oğlu, babasıyla annesinin evliliğinden uzun bir süre sonra doğar. Boğaç büyüdüğünde Dirse Han'ın kırk yiğidi, Boğaç'ı kıskandıkları için Dirse Han'ı oğlunu öldürmeye ikna ederler. Dirse Han bir av sırasında oğlunu oklar ve öldüğünü sanarak obasına geri döner, ancak Boğaç mucizevî bir şekilde hayatta kalır. Av dönüşü Dirse Han'ın hatunu oğlunu göremeyince başına kötü bir iş geldiğini anlar ve eşine ne olduğunu sorar. Metinde bir soy (manzum söz) şeklinde aktarılan bu konuşmada, Dirse Han'ın hatunu oğluna nasıl zor bir şekilde sahip olduğunu anlatırken çocuk sahibi olmak için yaptığı eylemler ile hayır işleri arasında kuru kuru çaylara su saldığını ("kuru kuru çaylara şucu şaldum") söyler.^[67] Gökyay, bu ifadede su kültürünün açık bir şekilde görüldüğünü ifade etmiştir.^[68] *Basat'ın Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy* (*Basat*

65 İnan, Oğuzlar ile Moğolların suya girmedikleri ve hiç yıkanmadıklarına ilişkin Arap kaynaklarında verilen bilgilerin abartılı olduğunu, bu geleneğin suyu kullanmanın bir ayine bağlı olmasından kaynaklandığını belirtmiştir (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 41; İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 493). Ona göre, bozkır halkları arasında suyun kullanılmasına, ayrıntıları bugün pek bilinmese de bazı kurallara uyulduğu sürece izin verilmiştir (İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 494-495).

66 Seyidov, *Dede Korkut Kitabı*'nda suya tapınma geçtiğini belirtmiştir (Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 259).

67 Mustafa S. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, s. 42, 318, 482; Bekir Sami Özsoy, *Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 69. Ayrıca bkz. *Dede Korkut Oğuznameleri*, (haz. Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 42, 207; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 10; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I: Giriş - Metin - Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, s. 87.

68 *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCXCIV. Dirse Han'ın hatununun kuru kuru çaylara saldığı nesne, eserin Dresden nüshasında *şucu* olarak verilmişken Vatikan nüshasında Ergin'e ve Tezcan-Boeschoten'e göre *şucu*, Kaçalın'e göre ise *şuvci* biçiminde yazılmıştır (*Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 42, 207; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 87; Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, s. 42, 482). Ergin ve Kaçalın bu kelimeyi metin neşrinde *şu* olarak düzeltmişken Gökyay, Tezcan-Boeschoten ve Özsoy orijinal şekliyle neşretmişlerdir. Gökyay'ın tespitine göre, eserin nüshalarında farklı biçimlerde yazılan bu kelimeyle ilgili daha önceki araştırmacıların açıklamaları şöyledir: "Abdülkadir İnan, burada geçen (sucu) kelimesinin ilkin 'su-yolcu' anlamına 'sucu' okunması gerektiğini bana yazmışsa da, sonradan bunu 'sücü (şarap)' diye açıklamıştır. Kelime Arap harfleriyle صوحو yazıldığı için bunun 'sucu' (su uzmanı) da olabileceğini, ihtimal eski 'sücü' kelimesini halk etimolojisinin 'sucu' şekline soktuğunu eklemiştir (bkz. Şamanizm, s.

Depegözi Öldürdüğü Boy) başlıklı hikâyede ise doğrudan olmasa bile dolaylı bir şekilde su kültürüne değinilmiş olabilir. Hikâyeye göre bir gün Konur Koca Sarı Çoban (Koşur Koca Şaru Çoban) adında bir Oğuz çobanı koyun güderken *Uzun Pınar (Uzun Bınar)* adında ünlü bir pınara gelir. Koyunlar ürkünce çoban pınara yaklaşır ve peri kızlarının (peri kızları) kanat kanada uçtuklarını görür. Kepeneğini perilerin üzerine atan çoban, birisini yakalar ve onunla birlikte olur. Peri gitmeden önce çobana kendisinde bir emaneti olduğunu, bir yıl dolduğunda gelip almasını, ancak Oğuzların başına felaket getireceğini söyler, bu da çobanı korkutur. Aradan zaman geçer, çoban aynı pınara geldiğinde parlayan bir cisim görür. Peri çıkarak çobana emanetini almasını söyler ve Oğuzların başına felaket getireceğini yineler. Çoban bu cisme sapanıyla taş atsa da cisim büyümeye başlar ve çoban korkup kaçar. O sırada ise Oğuz hükümdarı Bayındır Han (Bayındır Han), beyleriyle birlikte o bölgede avlanmaktadır. Pınara geldiklerinde cismi görürler, cisme tekme attıklarında ise cisim büyümeye devam eder. Oğuz beylerinden Aruz Koca (Aruz Koca; sonradan Tepegöz'ü öldürecek Basat'ın babası) bu cisme vurduğunda cisim yarılar ve içinden bedeni insan olup başında tek bir gözü olan bir yaratık çıkar. Bayındır Han'dan izin alan Aruz, *Tepegöz (Depegöz)* adını verdiği bu yaratığı evlat edinerek oğlu Basat'la (Basat) birlikte büyütme başlar. Ancak Tepegöz büyüdükçe doymaz bilmeyen bir canavara dövuşür ve Oğuzlara zarar vermeye başlar. Aruz onu döver, söver ve yasaklar ancak Tepegöz onu dinlemez, sonunda Aruz tarafından kovulur. Tepegöz'ün peri annesi gelerek parmağına bir yüzük geçirir ve bu yüzüğün onu silahlardan koruyacağını söyler. Böylece Tepegöz bir dağa çıkar ve eşkıya olarak Oğuzlara büyük zararlar verir. Hikâyenin sonunda ise Aruz Koca'nın oğlu Basat tarafından öldürülür.^[69] Bu hikâyede geçen peri kızlarının pınara ait olup olmadıkları, orada yaşayıp yaşamadıkları, su perileri olup olmadıkları açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak bu hikâyedeki peri kızları, en azından dolaylı olarak su kültürüyle ilgili olarak düşünülebilir.^[70] *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde su kültürüyle ilişkili olabileceğini düşündüğümüz bir diğer örnek ise, *Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy (Salur Kazanın İvi Yağmalandığı Boy)* başlıklı hikâyede

168). Ahmet Cevat Emre, bu dizeden Tanrı bilinen ırmaklara sücü salarak (libation yaparak) tapıldığını, bundan da destanların çağını tarihten önceye atmış olduğu sonucunu çıkarıyor (Türk Dil Bilgisi, TDK. yayını, İstanbul 1945, s. 16.)” (*Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCXCIV).

69 Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, s. 154-156, 409-410; Özsoy, *Dede Korkut Kitabı*, s. 259-263. Ayrıca bkz. *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 146-148; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 103-107; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 207-208.

70 Türk Mitolojisi'nde görülen su perileri için bkz. Seyidov, “Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi”, s. 263; Türkan, “Türk Dünyası Masallarında Su Kültü”, s. 139.

bulunmaktadır. Hikâyeye göre Oğuzların ünlü beylerinden Salur Kazan (Salur Kazan) bir gün avdayken “kâfir” düşmanları onun obasını basıp evini ve malını yağmalarlar, ailesini esir alıp götürürler. O gece Kazan kötü bir rüya görür ve obasına bakmaya gider, obasının saldırıya uğramış olduğunu görür. Kazan bu duruma çok üzülür ve ne olduğunu anlamak için canlı cansız birkaç varlıkla konuşur ki bunlardan birisi de sudur:

‘Kazanun öñine bir şü geldi. Kazan aydur: Şü Haq dîzârın görmüşdür, ben bu şü-y-ile haberleşeyim didi. Görelim hanum niçe haberleşdi: Kazan aydur:

‘Çağnam çağnam kayalardan çıkan şü

Ağaç gemileri oynadan şü

Hüseynle Hasanun hasreti şü

Bağ ve boştanın ziyeti şü

‘Âyişe ile Fâtımanın nigâhı şü

Şahbâz atlar içdüğü şü

Kızıl develer gelüp içdüğü şü

Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı şü

Ordunun haberin bilür-misin digil maña

Kara başum kurbân olsun şuyum saña’

didi. Şü kaçan haber virse gerek. Şudan içdi, bu kez bir kurda tuş oldı.^[71]

Sudan cevap alamayan Kazan, rastladığı diğer varlıklarla konuşmaya devam eder.^[72] Salur Kazan’ın suya söylediği soylamayı İnan Şamanistlerin, Gökyay ve Ayan da benzer şekilde kamların (şamanlar) yer-su ruhlarına

71 Ergin, metindeki bu kısmı günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Kazanın önüne bir su geldi. Kazan der: Su Hak yüzünü görmüştür, ben bu su ile haberleşeyim dedi. Görelim hanım nice haberleşti: Kazan der: ‘Çağıl çağıl kayalardan çıkan su / Ağaç gemileri oynatan su / Hasan ile Hüseyinin hasreti su / Bağ ve bostanın ziyeti su / Âyişe ile Fâtımanın bakışı su / Koç atların gelip içtiği su / Kızıl develerin gelip geçtiği su / Ak koyunların gelip çevresinde yattığı su / Yurdumun haberini biliyor musun söyle bana / Kara başum kurban olsun suyum sana’ dedi. Su nasıl haber versin. Sudan geçti, bu sefer bir kurda rastladı.” (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 1000 Temel Eser, Devlet Kitapları, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971, s. 36). Gökyay’ın bu kısmı günümüz Türkçesine aktarması için bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1980, s. 36-37. Kaçalın’ın bu kısmı günümüz Türkçesine aktarması için ise bkz. Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, s. 328-329.

72 Kaçalın, *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, s. 55, 328-329, 514; Özsoy, *Dede Korkut Kitabı*, s. 89-90. Ayrıca bkz. *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 54-55, 246-247; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 20; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 100-101.

söyledikleri ilahilere benzetmişlerdir.^[73] Roux, burada gaipten haber almak amacıyla bir ayna kullanan şamanın, suyun aracılığıyla Tanrı veya ruhlarla konuşmasının söz konusu olduğu görüşündedir.^[74] Şayhan, Altay Mitolojisi'nde evrenin yaratılışından önce var olan tek varlığın su olduğuna ilişkin inançtan yola çıkarak, söz konusu Dede Korkut boyunda geçen “Şu Hıağ dîzârın görmüştür” ifadesinin bu inançla bağına işaret etmiştir.^[75]

Moğollarda Su Kültü

Su, pek çok bozkır toplumunda olduğu gibi Moğollarda da kutsal kabul edilmiştir. Nitekim Göktürk döneminde görülen kutsal yer-su ruhları inancının Moğollarda devam ettiği görülmektedir. Bu konuda *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (*Moğol-un Niğuçâ Tobçıyan, Yuanchao Bishi 元朝秘史*)^[76] §272'de bir örnek bulunmaktadır. Buna göre Moğol hükümdarı Ögödei Kağan (1229-1241 yılları arasında hükümdar), 1231'de Çin'in kuzeyindeki Jin 金 Hanedanı'na (1115-1234) karşı sefere çıkar ancak Şira Degtür denilen bir yerde ordugâhını kurduğunda hasta olur, konuşma yetisini yitirir ve büyük bir sıkıntıya düşer. Çeşitli şamanlara (*böge*) ve falcılara (*tölgeçi*) fal yoluyla hastalığın nedenini öğrenmeleri buyrulur. Onlar da Kitat'ın (Kuzey Çin) yerinin ve sularının (*kaçar usun*) beyleri ile hükümdarlarının (*ecet kant*, yani güçlü ruhlarının) halklarının yağmalanması, şehirlerinin yok edilmesi yüzünden kağana karşı çok öfkelenediklerini söylerler. Hayvan iç organlarıyla fal baktıklarında yerin ve suların beyleri ile hükümdarlarına kağanın yerine insanlar, altın, gümüş, sığır ve yemek vereceklerini söylediklerinde ise hastalık azalmaz, tam tersine bu ruhlar daha da öfkelenirler. Şamanlar ile falcılar iç organları inceleyerek fal bakmaya devam ederler ve kağanın ailesinden birisinin onun yerine kabul edilip edilemeyeceğini sorarlar. Bunun üzerine kağan gözlerini açar, su ister, onu içer ve ne olduğunu sorar. Şamanlar kağana Kitat halkının yeri ile sularının beyleri ve hükümdarlarının yeri ile sularının yok edilip halklarının yağmalanması nedeniyle kağana çok

73 Ayan, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, s. 624; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCXCIII; İnan, “Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”, s. 492.

74 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 147.

75 Şayhan, “Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması”, s. 94.

76 Bu eserin Moğolca başlığındaki *Tobçıyan* kelimesi esasında “Tarih” değil, “Özet” anlamına gelmektedir (Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev. Günay Karaağaç), II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 1250) ki Kaya, bu meselenin üzerinde durmuş ve söz konusu kelimeyi “Tarihçe” olarak çevirmenin daha uygun olduğunu belirtmiştir (*Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Mehmet Levent Kaya), İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 25-26). Literatürde bu kelimenin çevirisinin “Tarih” biçiminde yerleşmesinin nedeni, eserin başlığının Çince çevirisinde “Tarih” anlamındaki *shi* 史 karakterinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

öfkelenediklerini, hayvanların iç organlarına bakıp kağanın yerine herhangi bir şeyi verebileceklerini söylediklerinde kızgınlıklarının daha da arttığını, kağanın ailesinden birisinin onun yerine kabul edilip edilemeyeceğini sorduklarında ise hastalığın azaldığını açıklarlar. Bu açıklamadan sonra şamanlar, şimdi kağanın buyruğunu beklediklerini belirtirler. Kağan ise o anda şehzadelerden kimin onun yanında olduğunu sorar ve Şehzade Tolui kendisini kurban olarak sunmaya gönüllü olduğunu söyler, şamanlara büyülerini ve efsunlarını yapmalarını buyurur. Şamanlar bunun üzerine efsunlarını yaptıkları sırada Tolui büyü suyu içer. Ardından sarhoş olduğunu söyler, sarhoşluğu geçene kadar kağanın kendi ailesine bakmasını vasiyet eder, söylemesi gereken her şeyi söylediğini belirtir ve sarhoş olduğunu tekrarlar. Ardından kendinden geçer ve böylece ölür.^[77] Temir, buradaki *kaçar usun'*un Türklerdeki “yer su” kavramına eş olduğunu, manevî bir varlık olan bu terimin “otlak yer ve su” anlamına gelen ve daha çok dünyevî bir anlama sahip olan *nutuh usun'*dan farklı kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.^[78] Nitekim Göktürk yazıtlarında da kutsal yer-su ruhları ile fiziksel yer-suların (vatanın) birbirinden ayrıldığını yukarıda görmüştük. De Rachewiltz, bu doğa ruhlarının öfkelenme nedeninin, Ögödei Kağan'ın ordularının Kuzey Çin'de yarattığı yıkım ile ölümlerin kaçınılmaz olarak doğanın kirletilmesine yol açması olduğunu belirtmiştir.^[79]

Suyun Moğollarda saçı (kansız kurban, libasyon) sunulan kutsal varlıklardan birisi olduğuna ilişkin Fransisken rahipleri Giovanni da Pian del Carpine'de (Ioannes de Plano Carpini) ve Willem van Rubroek'ta (Willelmus de Rubruc, Willielmus de Rubruquis veya Gulielmus de Rubruquis) birer kayıt vardır. Giovanni, Moğolların taptıkları varlıkların arasında suyu saymıştır. Ona göre Moğollar, ürünlerinden ilk elde ettiklerini özellikle sabahları yiyip içmeden önce kadehleri ile kaplarından suya ve diğer kutsal varlıklara sunmaktadırlar.^[80] Moğolların içki içmek

77 *The Secret History of the Mongols*, (çev. Igor de Rachewiltz), I, Leiden: Brill, 2004, s. 203-205. Ayrıca bkz. *Moğolların Gizli Tarihçesi*, s. 217-218; *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 193-194. De Rachewiltz'in bu anlatı hakkındaki ayrıntılı incelemesi için bkz. *The Secret History of the Mongols*, II, s. 993-1001.

78 *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 193. Moğol komutanı Baycu Noyan tarafından Papa IV. Innocentius'a (1243-1254 yılları arasında papa) yazılan ve Simon de Saint Quentin tarafından aktarılan bir mektupta da “toprak” ve “su” terimleri yan yana “vatan” anlamıyla kullanılmıştır (Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), (haz. Tufan Karasu), Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 90).

79 *The Secret History of the Mongols*, II, s. 995.

80 Ioannes de Plano Carpini 3.3. Ayrıca bkz. Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, (çev. Erik Hildinger), Boston: Branden Publishing Company, 1996, s. 44;

için toplanmadan önce yaptıkları saç ayinlerini anlatan Willem, içkinin bir kısmının çadırdaki putlara saç yapılmasının ardından bir kâhyanın bir kadeh ve bir miktar içkiyle çadırdan çıktığını, dört yöndeki kutsal varlıkların şerefine üçer kere saç yapıp diz çöktüğünü anlatmıştır. Batı yönünde saç yapılan varlık, sudur.^[81] 13. yüzyıl Moğol yasalarında ırmakta yıkanmak yasaklanmıştır. Bugün Altaylarda, Moğollarda, Azerbaycan'da ve Türkiye'de halk inanışlarında hâlâ suyun kirletilmesi ile suyun kullanılması yasak addedilmektedir.^[82] Giovanni, Moğolların kâselerini yıkamadıklarını, ancak bazen onları et suyuyla duruladıklarını ve et suyunu bir küpteki etle yeniden değiştirdiklerini yazmıştır. Ona göre, kâselerini temizlerlerse küpleri veya bunun için kullanılan kaşıkları ve benzer nesnelere benzer bir biçimde yıkamaktadırlar.^[83] Moğollar giysilerini yıkamamaktalar veya yıkanmasına izin vermemektedirler, özellikle de gök gürültüsü olduğunda bitene kadar bunu yapmaktadırlar.^[84] Tıpkı Giovanni'nin dediği gibi Willem, Moğolların giysilerini asla yıkamadıklarını çünkü bunun Tanrı'yı kızdırdığını, giysilerini kurutmak için astıklarında ise gök gürlemesi olduğunu öne sürdüklerini yazmıştır. Nitekim çamaşır yıkayan kişileri kamçılayan^[85] ve (giysilerine) el koyan Moğolların gök

---

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 51. Giovanni biraz yukarıda Moğolların saç yaparken kullandıkları ürünlerin arasında sütü saymıştır (Ioannes de Plano Carpini 3.1; Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s. 43; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 49).

81 Willelmus de Rubruc 2.8. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, (çev. Peter Jackson), (haz. Peter Jackson ve David Morgan), London: The Hakluyt Society, 1990, s. 76; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (çev. Zülal Kılıç), (ed. Peter Jackson ve David Morgan), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 90.

82 Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 623, 625, 627; İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi*, s. 41; İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 494; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 144, 231; Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 259-260; Şayhan, "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması", s. 87-91; Habibe Temizsu, *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, s. 85; Türkkan, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", s. 137-138; Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", s. 90-91, 96, 98-99. Jackson, Moğollardaki su tabusuyla ilgili bilgi veren kaynakları ve bunlarda nasıl bilgiler olduğunu tespit etmiştir (*The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 90-91; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 103-104).

83 Simon de Saint Quentin de aynı bilgileri aktarmıştır (Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 20).

84 Ioannes de Plano Carpini 4.2. Ayrıca bkz. Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s. 52-53; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 64.

85 Metnin Latince orijinalinde çamaşır yıkayanlar için kullanılan *verbero* fiili ("Immo lavantes verberant"; Francisque Michel ve Thomas Wright, "Voyage en Orient du Frère Guillaume de Rubruk", *Recueil de Voyages et de Mémoires*, (ed. M.A.P. d'Avezac-Macaya), IV, Paris: Société de Géographie, 1839, s. 234) hem "kamçulamak" hem de "dövmek" anlamlarına gelmektedir (Sina Kabaağaç ve Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995, s. 629). Eserin Jackson tarafından yapılan İngilizce

gürültüsüne karşı duydukları büyük korku, rahip tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca ona göre Moğollar bulaşıklarını da yıkamazlar, bunun yerine et piştiği zaman onu koyacakları kazanı et suyuyla çalkalar ve kazana geri dökerler.^[86] Benzer şekilde Cüveynî ('Alâe'd-Dîn 'Aṭâ' Melik Cuveynî), *Tarih-i Cihanguşa'* da (*Târîḫ-i Cihânguṣâ*) Yasa'da ve Moğolların geleneklerinde ilkbahar ile yaz aylarında gündüz suya oturulmasının, bir dereye ellerin yıkanmasının, altın veya gümüşten taslarla su alınmasının ve yıkanmış giysilerin düzlüğe serilmesinin yasaklandığını belirtmiştir. Ona göre bunun nedeni, Moğolların bu gibi hareketlerin şimşek ve yıldırımları arttıracığına ilişkin inançlarıdır ki bunlardan epey korkmaktadırlar; yağmur da onların ülkesinde en çok ilkbahar başlangıcından yaz sonuna kadar yağmaktadır. Eserinde Ögödei Kağan'ı uzun bir şekilde öven Cüveynî, onun dereye yıkanırken yakalanan bir Müslüman'ın hayatını nasıl bağışladığına ilişkin bir anekdot anlatmıştır.^[87] Görüldüğü üzere, burada da birden fazla kültün (su ve şimşek-yıldırım)

çevirisinde bu fiil “thrash” olarak verilmiştir ki Latince olduğu gibi İngilizcede de bu farklı anlamlara gelen söz konusu kelimeyi Kılıç, Türkçeye “dövmek” şeklinde çevirmiştir.

86 Willelmus de Rubruc 7.1. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 90-91; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 103.

87 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror*, (çev. J. A. Boyle), Manchester: Unesco Publishing, 1997, s. 204-206. Cüveynî'nin aktardığı bu anekdota göre Ögödei Kağan, bir gün kardeşi Çağadai (Çağatay) ile öğlen vakti avdan dönerken bir Müslüman'ın dereye oturarak yıkandığını görür. Çağadai, Yasa'nın uygulanmasında çok katıdır ve en ufak bir kural ihlalinde kimseye acımamaktadır; nitekim dereye yıkanan bu Müslüman'ı gördüğünde onu hemen öldürmek ister. Ancak cömertliğiyle ve insancılığıyla tanınan kağan, o gün artık geç olduğunu ve yorulduklarını, ertesi güne kadar gözaltında tutulacağını ve ertesi gün onu yargılayarak Yasa'yı neden ihlal ettiğini öğreneceklerini söyler. Gözaltına alınan Müslüman'ın sorumluluğunu Danişmend Hacib (Dânişmend Hâcib) adındaki bir görevliye bırakan kağan, o sırada gizlice Danişmend'e bir *bâliş* gümüşün adamın oturduğu yerde suya atılmasını, ayrıca ertesi gün yargılanacağı zaman söylemesi gerekenlerin öğretilmesini buyurur. Buna göre adam, pek çok borcu olan fakir birisi olduğunu ve tek sermayesi olan bu *bâliş*'i kaybettiği için böyle düşüncesizce hareket ettiğini söyleyecektir. Ertesi gün adam, kağanın huzurunda yargılanır. Kağan adamın gerekçesini mazur görür bir şekilde dinlediği sırada önlem olarak bir kişi de olay yerine gidip *bâliş*'i sudan çıkarır. Adamın fakir biri olduğuna ikna olduğunu belirten kağan, onun serbest bırakılmasının yanı sıra o *bâliş*'e ek olarak on *bâliş* daha verilmesine karar verir; adam ise yazılı bir beyanatta bulunarak bir daha benzer bir harekette bulunmayacağına yemin eder. Böylece adam hem hayatını kurtarır hem de mal mülk sahibi olur (Juvaini, *Genghis Khan*, s. 205-206). Boyle, aynı anekdotun Cuzcanî (Minhâc-i Sirâc el-Cûcânî) tarafından da kaydedildiğini belirtmiştir (Juvaini, *Genghis Khan*, s. 206). Anekdotta geçen para birimi *bâliş* için ayrıca bkz. W. Barthold, “Bâliş”, *İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979, s. 280; DİA [Anonim], “Bâliş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul, 1992, s. 22; Juvaini, *Genghis Khan*, s. 23. Cüveynî, eserinde daha önce Çingis Kan'ın (Cengiz Han; 1206-1227 yılları arasında hükümdar) ilk eşinden olan dört oğluna çeşitli görevler dağıttığını, Çağadai'ı da Yasa'dan ve hukuktan sorumlu tuttuğunu anlatmıştır (Juvaini, *Genghis Khan*, s. 40). Ömerî, Cüveynî'ye dayanarak aynı bilgiyi aktarmıştır (Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l Ebsâr*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014, s. 65).

birbiriyle bağlantısı söz konusudur.^[88] Ömerî (Şihâbe'd-Dîn Ahmed bin Fađlu'l-Lâh el-‘Umerî), *Mesalikü'l-Ebsar fi Memâlikü'l-Emsar*'da (*Mesâlik el-Ebşâr fi Memâlikü'l-Emşâr*) Moğolların Büyük Yasa'sında suya işemenin ve eski yasalarında suya dalmanın cezasının idam olduğunu yazmıştır.^[89] Ayrıca Ömerî, Cüveynî'nin Moğollarda kimsenin elini suya sokmadığına, tersine biraz su alarak ellerini ve yüzlerini yıkadıklarına, giysilerini ise kesinlikle yıkamadıklarına değindiğini belirtmiştir.^[90] Jackson'ın tespitine göre Xiao Daheng 蕭大亨, 16. yüzyılda *Bei Lu Fengsu* 北虜風俗 başlıklı eserinde kendi dönemindeki Moğolların pisliğini kıyasıya eleştirmiş, kendilerini ve giysilerini asla yıkamadıklarını yazmış, bu yüzden kokularının dayanılmaz olduğunu ifade etmiştir.^[91]

Moğolların tıpkı İskitlerde ve Oğuzlarda olduğu gibi su kaynaklarında yıkanmalarına ilişkin kayıtlar, onların aşırı pis oldukları ve suyu hiç kullanmadıkları anlamına gelmemektedir. Rahip Willem, Moğolların yıl boyunca uyguladıkları mevsimsel göçleri ve yaylak-kışlak hayatını anlatırken kışın kar yağdığında susuz otlaklara konduklarını, çünkü karı su yerine kullandıklarını anlatmıştır.^[92] Nitekim Moğollar, rahibe göre başlarını ve ellerini de yıkamaktadırlar. Bunu yapmak istediklerinde ağızlarını suyla doldurmakta, ardından suyu ağızlarından ellerine yavaşça süzmekte, bunu ellerini ıslatmak ve başlarını yıkamak için yapmaktadırlar.^[93] Ömerî'nin yukarıda değindiğimiz üzere çok benzer bir betimleme yaptığını tespit etmiş olan Jackson, bu uygulamanın Cüveynî'nin sözünü ettiği akan suda yıkanmayla ilgili tabudan

88 Kutsal kabul edilen sular ve gök gürültüsü arasında günümüzde Altay Şamanizmi'nde hâlâ bağ kurulmakta, gök gürültüsünün Tanrı'nın sesi olduğuna inanılmaktadır (Şayhan, “Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması”, s. 87).

89 El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 62.

90 El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 63.

91 *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 91; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 104.

92 Willelmus de Rubruc 2.1. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 72; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 87.

93 Willelmus de Rubruc 7.3. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 91; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 104. Willem van Rubroek, Moğolların mutfak kültüründen söz ederken onların kırmızı, kara kırmızı, süt ve sulandırılmış kurut içtiklerini yazmıştır. Ancak ona göre Moğollar, sade su içmemeye özellikle özen göstermektedirler (Willelmus de Rubruc 4.6; *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 83; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 97). Bunun nedeni belirtilmemişse de hem dinî hem de tıbbî nedenleri olabilir. Rahip, biraz ileride Moğol toplumunda yaşayan kölelerin karınlarını kirli suyla doldurup bununla yetindiklerini belirtmiştir (Willelmus de Rubruc 5.1; *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 84; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 98).

kaynaklandığını belirtmiştir.^[94] Rahip Giovanni, Moğolların kışın suyla darı pişirdiklerini, bunu çok ince yaptıkları için yemekten daha ziyade içtiklerini yazmıştır. Ona göre her bir Moğol, sabahları bu darı çorbasından bir veya iki kadeh içer ve sonra gün boyunca akşam yemeğine kadar herhangi bir şey yiyip içmez.^[95] Simon de Saint Quentin, Moğolların etlerini ateşte kızarttıklarını ve suda kaynattıklarını belirterek Moğolların günlük hayatlarında su kullandıklarına işaret etmiştir.^[96] Papa IV. Innocentius'tan Moğol komutanı Baycu Noyan'a gelen elçilik heyeti de, Simon'a göre Baycu tarafından kötü karşılanmış ve heyeti oluşturan rahipler uzun bir süre boyunca biraz ekmek ve biraz suyla, bazen ise keçi, inek ve at sütüyle hayatta kalmışlardır. Rahipler, şarap olmadığı için katışıksız suyu sirke tadındaki sütle karıştırıp içmişlerdir.^[97] Bu bilgiler, Moğolların Papalık elçilerinin su içmelerine izin verdiklerini ve onları cezalandırmadıklarını göstermektedir. Ayrıca Giovanni, Moğolistan yolculuklarında Batu'nun (Bati) topraklarından geçerken tek yiyeceklerinin su ve tuz katılmış darı olduğunu, içmek için de tencerede eritilen kar dışında herhangi bir şeye sahip olmadıklarını anlatmıştır.^[98] Benzer şekilde Willem, Moğolistan'da kaldıkları kış sırasında sahip oldukları tek içeceğin suda kaynamış hamurdan yaptıkları un çorbası olduğunu, çünkü kullanabildikleri tek su olan erimiş kar veya buzun çok sağlıksız olduğunu yazmıştır.^[99] Marco Polo, Moğol askerlerinin uzun seferler sırasında hayvan öldürdükleri zaman midelerini çıkartıp içini boşalttıklarını, suyla doldurduklarını, kızartmak istedikleri eti bu su dolu mideye koyduklarını ve böylece ateşte pişirdiklerini betimlemiştir. Ona göre Moğollar, hızlı at sürmeleri gerektiği zaman kızartma sırasında vakit kaybetmemek için yanlarına et veya meyve almazlar, şarap veya su içmek istedikleri zaman ise onların yerine atlarının kanıyla idare ederler.^[100] Willem ayrıca, Moğol hükümdarı Mönke Kağan'ı (1251-1259 yılları arasında hükümdar) ziyaret ettiği sırada kağanın

94 *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 91; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 104.

95 Ioannes de Plano Carpini 4.3. Ayrıca bkz. Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s. 53; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 64.

96 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 21.

97 Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 86.

98 Ioannes de Plano Carpini 9.13. Ayrıca bkz. Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s. 102; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 138.

99 Willelmus de Rubruc 29.58. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 207; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 178.

100 Marco Polo 1.70. Ayrıca bkz. Marco Polo, *The Description of the World*, (çev. A. C. Moule ve Paul Pelliot), I, London: George Routledge & Sons Limited, 1938, s. 173; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, (çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkgelen), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 150-151.

ikinci eşi olarak sözünü ettiği Kotai'nin (Cota) ağır bir hastalık geçirdiğini anlatmıştır. Ona göre kendisi ile iki Nesturî Hristiyan rahip, Kotai'a kutsal su hazırlamışlar ve Kotai da bunun bir kısmını içerken bir kısmını göğsünü yıkamak için kullanmıştır.^[101] Bu bilgi bize Moğolların temizlenmek için su kullandıklarını göstermektedir. Moğolların ayrıca ayinlerinde su kullandıklarına ilişkin Giovanni'de bir örnek bulunmaktadır. Moğolların diğer bozkır halklarında da görülen ünlü ateşten arındırma törenleri sırasında, Giovanni'ye göre iki ateşin yanında birer kadın durmakta ve arındırıcı ateşin arasından geçenlerin üzerine su atıp çeşitli şarkılar söylemektedirler.^[102] Moğolların tapınmalarında su kullandıklarına ilişkin bir başka örnek ise, Marco Polo'da bulunmaktadır. Marco Polo'ya göre, Moğolların *Natigai* adında bir yer tanrıları vardır ve bu tanrıyı, eşini ile oğullarını betimleyen keçiden putlara sahiplerdir. Moğollar her kahvaltıda veya akşam yemeğinden önce yağlı etlerin bir kısmını alarak bu putların ağızlarına sürerler. Ardından et suyu veya içinde etin piştiği suyu alırlar; bunu da ağızlarını yıkamak ve bu putların durduğu evlerin veya odaların dışında başka ruhların şerefine serpmek için yaparlar.^[103] Bütün bu bilgiler bize, Moğolların belirli kurallar içerisinde suyu günlük hayatlarında kullandıklarını göstermektedir.

Diğer Bozkır Halklarında Su Kültü

Çin kaynaklarından *Xin Tangshu*'daki 新唐書 *Uygur Bölümü*'ne göre, Yenisey Kırgızlarının (Xiajiasi 黠戛斯) kurban sundukları tanrılar (shen 神) yalnızca sular/ırmaklar (shui 水) ve otlardır (cao 草; çimenler, yer?).^[104] Temim bin Bahr (Temîm bin Baħr el-Muṭṭavvi'î), bugünkü Kırgızistan'da Isık Göl dolaylarındaki Türklerde mevcut olan bir göl kültünden söz etmiştir. İbnü'l-Fakîh'in (İbn el-Fakîh; Ebû 'Abdu'l-lâh Aħmed bin Muħammed bin İshâk bin İbrâhîm el-Hemedânî) eseri *Kitabü'l-Buldan*'da (*Kitâb el-Buldân*) kayıtlı olan bu anlatıya göre, Yukarı *Barşan'da (Nûşecân)^[105] yaşayan

101 Willelmus de Rubruc 29.40. Ayrıca bkz. *The Mission of Friar William of Rubruck*, s. 198; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, s. 208.

102 Ioannes de Plano Carpini 3.3. Ayrıca bkz. Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, s. 49; Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, s. 59.

103 Marco Polo 1.70. Ayrıca bkz. Marco Polo, *The Description of the World*, I, s. 170-171; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 148.

104 *Xin Tangshu* 217B.6148.

105 Minorsky, metinde görülen *Nûşecân*'ın aslında *Barşan* adının yanlış yazımı olduğunu tespit etmiştir ki burasını Togan *Barsgan*, İnan da *Barshan* olarak vermişlerdir. Söz konusu yer, Isık Göl yakınlarındadır (İnan, *Eski Türk Dîni Tarihi*, s. 41; İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 491; V. Minorsky, "Tamîm ibn Baħr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12/2, 1948, s. 277, 290-291; Zeki Velidi Togan, "İbn al-Fakîh'in Türklere Ait

ve Karluklarla savaşmakta olan bir Türk topluluğu vardır. Bu Türklerin yaşadıkları yerde bir göl bulunmaktadır; Temim bin Bahr'ın kare biçimli bir havuza benzer olarak betimlediği bu göl, ağaçlarla kaplı yüksek dağlarla çevrilidir. *Barşhan'ın halkı ve civar şehirler ile köylerde yaşayanlar, yılda bir kere ilkbaharda gölün etrafını dolanmakta ve bunu bir dinî tören ('umran) gibi yapmaktadırlar.^[106] İbn Fadlan, seyahatnamesinde §42'de (fol. 203a) Başkurtların tanrıları arasında suyu ve yeri de saymıştır.^[107] Eberhard, Çöl Türklerinde Tabgaçlardaki su kültürüne çok benzeyen bir inancın olduğunu tespit etmiştir. Çin'de Çöl Türkleri tarafından yönetilen Sonraki Tang ile Sonraki Jin (Hou Jin 後晉; 936-947) hanedanlarına hizmet eden ve kendisi de Çöl Türk'ü soylu olan General Yang Guangyuan 楊光遠, *Jiu Wudaishi*'daki biyografisine göre bir gün Gök Gölü'ne veya Tanrı Gölü'ne (Tianchi 天池)^[108] gitmiştir. Kâğıttan paraları, atları ve develeri göle atarak kurban eden Yang Guangyuan, bunların hepsinin battığını görünce ileride

---

Haberleri", *Belleten*, XII/45, 1948, s. 13-14). Nitekim Isık Göl de Tanrı Dağları tarafından çevrili bir göldür.

106 Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", s. 280, 284; Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, s. 53-54; Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", s. 14. Temim bin Bahr, Yukarı Barşhan'da yaşayan ve Karluklarla savaşan Türklerin hangi Türk topluluğuna üye olduklarını belirtmemiştir. Minorsky, Isık Göl bölgesinin zamanında Batı Göktürlere bağlı olduğunu, ancak metinde geçen boyun kimliğinin tespit edilemediğini yazmıştır (Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", s. 297). Batı Göktürk Kağanlığı'nın topraklarında yaşayan Türk boyları, 639 yılı dolaylarında *On Oklar* adını alarak yeni bir boy birliği oluşturmuşlardır. Bu boylar Süyâb'ın (Suiye 碎葉, Çu Irmağı) doğusu ile batısında oturan iki ana kola bölünmüşlerdir ki batıda yaşayan boylardan bir tanesinin adı, Çin kaynaklarında *Basaigan* 拔塞幹 olarak geçmektedir (*Jiu Tangshu* 194B. 5183-5184, 5186; *Tang Huiyao* 94.1693; *Tongdian* 199.5457, 5459; *Xin Tangshu* 215B. 6058, 6061). Bu boy adının Türkçesini Harmatta *Barskhân* (*Barshân*), Beckwith de *Barskan* olarak tespit etmişlerdir (Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1993, s. 210; J. Harmatta, "Irano-Turcica", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (*Lvdovico Ligeti Septvagenario Hoc Volvmen Damvs Dicamvs Dedicamvs*), 1972, s. 270). *Barshân* veya *Barsgan* (Eski Türkçede "Pars Han" demektir, bkz. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 368, 630), İslamî coğrafya eserlerinde adı geçen ünlü bir Orta Asya şehridir (*Hudud al-'Alam 'The Regions of the World': A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.*, (çev. V. Minorsky), London: Oxford University Press, 1937, s. 486; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 290). On Okların yaşadıkları topraklar, 746-766 arasında aşamalı olarak Karluklar tarafından ele geçirilmiştir (*Xin Tangshu* 215B.6069; Tariat Yazıtı Güney Yüzü 3. satır; Şine Us Yazıtı Kuzey Yüzü 11., Güney Yüzü 4.-5., Batı Yüzü 1. satırlar; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 43, 54, 60, 63; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s. 71). Temim bin Bahr'ın sözünü ettiği Türkler, Karluklara karşı hâlâ direnmekte olan ve yaşadıkları bölgeye adlarını vermiş olmaları muhtemel Barskanlar olabilirler.

107 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 47; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s. 20; Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, s. 36. Ayrıca bkz. Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bni Fadlan)", s. 67; *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, s. 43.

108 *Jiu Wudaishi*'nin Zhonghua Shuju baskısının editörleri, eserin orijinal nüshasında *Tianchi* 天池 yerine *Tiandi* 天地 ("Gök ve Yer") yazdığını, ancak bunun yanlış olduğunu belirtmişlerdir (*Jiu Wudaishi* 97.1299).

imparator olacağına inanmıştır. Eberhard'a göre bu göl, Tabgaçlarca kutsal kabul edilen göldür. Ona göre bu törenin daha eski zamanlarda düzenlenen şekillerinde gerçek at ve deve kurban edilmiş, ancak sonradan Çinlilerin kâğıttan nesnelere kurban etme geleneklerinin etkisiyle tören değişmiş olabilir.^[109]

Gerdizî'nin (Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Hayy bin Zâhîk bin Maḥmûd el-Gerdîzî) yazdığı *Zeynî'l-Ahbar'a* (*Zeyn el-Aḥbâr*) göre, Kimekler İrtiş Irmağı'na taparlar ki bu ırmak kültü aynı zamanda Gerdizî'nin naklettiği Kimek türeyiş efsanesiyle de yakından ilgilidir. Kimeklerin kökenlerini anlatırken Gerdizî, onların *Şed* (*Şad*) unvanını taşıyan eski bir hükümdarlarından ve Kimeklerin İrtiş kıyılarına yerleşen yedi boylarının atalarından söz etmiştir. Anlatının su kültürüyle ilgili kısmının Şeşen tarafından yapılan çevirisi şöyledir:

Bir gün zikredilen Şed İrtiş ırmağı kıyısında kabilesiyle durmuştu. Bu sırada, 'Ey Şed! Su içinde senin muradın var' diye bir ses geldi. Bakınca suyun başında duran bir saç gördü. Atını bağladı, suya girdi o saçı tuttu. Karısı hatunu gördü. Ona suya nasıl düştüğünü sordu. Kadın, 'Deniz öküzü beni suyun kıyısından içeri çekti' dedi. Kimaklar bu suyu ulularlar, buna tapar ve secde ederler. Onlar bu suyun Kimaklar'ın tanrısı olduğunu söylerler.^[110]

Kafesoğlu bunu Fin-Ugor inançlarına bağlamış, ancak İnan ve Ögel bunun Türklerdeki yer-su ruhları inancının bir parçası olduğuna işaret etmişlerdir. Benzer şekilde Ayan, Kimekleri suyu tanrı olarak kabul eden Türk toplulukları arasında saymıştır.^[111] Birunî (Ebû'r-Reyhân Muḥammed bin Aḥmed el-Bîrûnî), *el-Asarü'l-Bakiye* (*el-Âşâr el-Bâkiye*) başlıklı eserinde Kimek ülkesinde *Menkür* adında bir dağda bulunan ve suyu hiç azalmayan kutsal bir kaynaktan söz etmiştir. Şeşen, bu anlatıyı şöyle çevirmiştir:

Kimak ülkesinde Menkür denen dağda bu göl gibi bir tatlı su gözü vardır. Bu gözün miktarı büyük bir kalkan genişliğindedir. Suyu ağzına kadar doludur. Çoğu defa bu sudan bir ordu içer, fakat bir parmak dahi eksilmez.

109 *Jiu Wudaishi* 97.1293; Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", s. 18. Çöl Türklerindeki su kültürü için ayrıca bkz. Cahit Alptekin, *Sha-t'o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 157-158; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCXCII. Çinlilerin dinî törenlerinde kâğıttan yaptıkları kurbanlara Marco Polo da değinmiştir (Marco Polo 2.152; Marco Polo, *The Description of the World*, I, s. 337; Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 302-303).

110 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 78.

111 Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 623; İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi*, s. 40-41; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 304; Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 326.

Bu gözün yanında bir taş üzerinde secde eden bir adamın ayaklarının, parmaklarıyla beraber avuçlarının ve dişlerinin izi, bir çocuk ayağının ve hayvan tırnaklarının izi vardır. Oğuz Türkleri bunları görünce secde ederler.^[112]

Kazvinî (Ebû Yahyâ Cemâle'd-Dîn Zekerıyyâ bin Muḥammed bin Maḥmûd el-Ḳazvînî) de *Asari'l-Bilad'* da (*Âsâr el-Bilâd*) Birunî'ye dayanarak Kimek ülkesinde Menkür (Menkûr) adında bir dağda kazılmış bir çukurdan su çıktığını, söz konusu kuyunun suyunun hiç eksilmediğini anlatmıştır. Ona göre Hristiyan Oğuzlar, bu kuyunun yanında üzerinde secde eden bir insanın ayak, el ve diz izleri ile bir çocuğun ayaklarının ve eşek tırnaklarının izleri olan bir kayadaki izleri görünce secdeye kapanıp bu izlerin İsa'ya ait olduğunu söylerler.^[113]

Tuna Bulgarları ise, Oğuzların tam tersi olarak suyu arındırıcı görmüşler ve savaşlardan önce deniz suyunda yıkanarak kendilerini arındırmışlardır.^[114] Benzer olarak Oğuzların aksine, Etil (Volga) Bulgarlarının da Tuna Bulgarları gibi suya girip yıkandıkları bilinmektedir. İbn Fadlan, seyahatnamesinde §67'de (fol. 207b) Etil Bulgarlarının kadın-erkek hep birlikte nehre girip yıkandıklarını, birbirlerinden kaçmadıklarını, ancak zina da etmediklerini yazmıştır.^[115] Tarih boyunca çeşitli Türk toplulukları arasında suyun arındırıcı ve iyileştirici güçleri olduğuna ilişkin inanışlar var olmuştur.^[116] Bugüne geldiğimizde ise, Altay-Sayan Türklerinin Göktürk dönemindeki *yer-su* kavramını olduğu gibi kullanmakta oldukları görülmektedir.^[117] Sibirya, Başkurt, Türkistan, Azerbaycan ve Türkiye Türklerinde dağ, göl, ırmak, pınar ile yer kültürleri günümüzde hâlâ devam etmektedir.^[118]

112 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 192.

113 Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 149-150.

114 V. Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini", (çev. T. Acaroğlu), *Belleten*, IX/34, 1945, s. 249-250.

115 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61; Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, s. 31; Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, s. 66. Ayrıca bkz. Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu'bni Fadlan)", s. 73; *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, s. 56.

116 Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 627; Türkan, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", s. 141-146; Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", s. 89-90, 93-94, 96-97.

117 İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 41; İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 491.

118 Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 623-628; Çobanoğlu, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültü", s. 292-297; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s. 38-39; *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CCXCII-CCXCIV; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 66; İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 34-38, 41, 165; İnan, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", s. 491-495; İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", s. 256-258; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 49-62; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 114-122; Ögel, *Türk Mitolojisi*,

Sonuç

Tarih boyunca Avrasya bozkırlarında yaşamış olan çeşitli halklar, suyu kutsal bir varlık olarak görmüşler ve güçlü bir su kültürüne sahip olmuşlardır. Bu konuda çok sayıda Türk, Çin, Yunan-Roma-Bizans, Ortaçağ Avrupa ve Arap-Fars kaynağında bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu kaynaklara göre, su kültürüne sahip olan bozkır halkları arasında İskitler, Kafkasya Hunları, Tabgaçlar, Göktürkler, Kırgızlar, Çöl Türkleri, On Oklar, Kimekler, Bulgarlar, Oğuzlar ile Moğollar vardır. Yakın dönemlerde yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere bu kültür hem Orta Asya'da hem de Türkiye'de hâlâ canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kutsal görülen suların arasında ırmaklar, göller, pınarlar, denizler ve okyanuslar gibi su kütlelerinin olduğu görülmektedir. Bozkır halkları bu su kütlelerini tanrılaştırmışlar, onların güçlü ruhlara sahip olduklarına inanmışlar ve onlar için kurbanlar kesmişlerdir. Bazı bozkır halklarında su, arındırıcı bir nesne olarak da görülmüştür. Özellikle ırmaklar ve göller gibi doğal su kaynakları kutsal kabul edildikleri için bunların kirletilmesi yasaklanmış, gündelik hayatta kullanılması kısıtlanmıştır. Bu konuda bilgiler veren kaynaklar genellikle göçebelere karşı önyargılı olan yerleşik yazarlar tarafından yazıldığı için, bu bilgilerin dikkatlice değerlendirilmesi gerekmektedir. Suyun kirletilmesi ve kullanılması konusunda bazı yasaklar ile kısıtlamalar varsa da bu, söz konusu toplulukların tamamen pis oldukları, günlük hayatlarında suyu hiç kullanmadıkları anlamına gelmemektedir. Çalışmamızda gösterdiğimiz üzere, bozkır halklarında suyun kullanımı belirli bazı kurallara bağlanmıştır. Doğal su kaynaklarının

---

II, s. 262-265, 315-464; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 144, 146, 160; Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 259-265; Şayhan, "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması", s. 83-96; Türkan, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", s. 136-146; Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", s. 85-99. Çeşitli Türk halklarının efsanelerinde sudan çıkan mitolojik atlara ilişkin anlatılar bulunmaktadır (Abdülkadir İnan, "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 250). Seyidov, Azerbaycan'da uzun yola gidenlerin arkasından su dökme uygulamasının eski suya tapma geleneğine dayandığını belirtmiştir (Seyidov, "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", s. 263) ki aynı uygulama Türkiye'de de vardır. Gömeç'e göre, Türklerde suyun kirletilmemesine ilişkin inançlarda suyun kutsallığından daha çok, suyun kirletilerek salgın hastalıklara veya kullanılamamasına engel olunmak istenmesi söz konusudur (Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, s. 65-66). Türkyılmaz, Türklerin suya ve diğer doğa varlıklarına tapmadıklarını, bunlara yalnızca saygı gösterdiklerini belirtmiştir. Ona göre sular, kurban kesildiği için kült olmasına karşılık tanrı değildir (Türkyılmaz, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", s. 88, 98). Ancak çeşitli tarihî kaynaklar, Türklerin suları tanımladıklarını, bunlara tapmadıklarını ve özellikle kurban kestiklerini vurgulamaktadırlar. Sular ve diğer doğal varlıklar elbette baştanrı olan Teñri'yle aynı düzeyde düşünülmemiştir; ancak bunlara kurban sunuluyor olması, onların da birer tanrı veya güçlü ruh olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim Ayan da bazı Türk topluluklarının suları tanrı gördüklerini kabul etmiş, kaynaklarda geçen bilgileri reddetmemiştir (Ayan, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", s. 623, 627).

kirletilmemesi ise, dinî bir kural gibi gözükiyorsa da aslında ekolojik ve hijyenik nedenlere dayanmaktadır. Beslenmede ve temizlikte kullanılan suların temiz tutulması için özen gösterilmiş, bu konuda dinî ve hukukî bazı düzenlemelere gidilmiştir. Ayrıca, bozkır halklarında su kültü müstakil bir inançtan daha ziyade yer ve dağ gibi diğer doğa kültleriyle de bağlantılı olarak düşünülmüştür. Bozkır halklarının sulara kurban sunmaları, onların bu su kaynaklarını tanrı olarak gördüklerini göstermektedir; ancak bu suların genellikle yaratma gücüne sahip olmadıklarına inanılmıştır. O yüzden sular, Türk-Moğol halklarında baştanrı olarak görülen ve yaratma gücünü elinde bulunduran Teñri'den (Gök Tanrı) daha alt düzey bir tanrı, güçlü bir ruh olarak kabul edilmiştir. Su kültü, diğer doğa kültleriyle birlikte bozkır halklarının ve özellikle de Türklerin tektanrılı değil çoktanrılı olduklarını göstermektedir; ancak bu çoktanrılılık, Yunan-Roma veya Mısır çoktanrıcılığı gibi düşünülmemelidir. Bozkır halklarının inançları hakkında bize bilgi veren kaynaklar hem Teñri'nin hem de tanrılaştırılan doğa varlıklarının birbiriyle uyumlu çalıştıklarına inanıldığını, çeşitli kültürlerin birbirleriyle yakından bağlantılı kabul edildiğini, birbirleriyle rekabet veya çatışma içinde kültürler olarak pek fazla düşünülmediğini göstermektedir. Bu da Avrasya'daki bozkır halklarının ve özellikle Türklerin İslam-öncesi inançlarının kendilerine özgü bir yapıya sahip olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvaini, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror*, (çev. J. A. Boyle), Manchester: Unesco Publishing, 1997.

Alptekin, Cahit, *Sha-t'o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Atwood, Christopher P., "Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus", *Central Asiatic Journal*, 56, 2012/2013, s. 49-86.

Ayan, Ekrem, "Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı", *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 622-629.

Aydın, Erhan, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, 2/4, 2007, s. 1262-1270.

Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

- Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Ban Zhao 班昭, *Hanshu 漢書*, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1964.
- Barthold, W., "Bâliš", *İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979, s. 280.
- Barthold, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. Kâzım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Berta, Árpád, *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (çev. Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Beşevliyev, V., "Proto-Bulgar Dini", (çev. T. Acaroğlu), *Bellekten*, IX/34, 1945, s. 213-261.
- Biçurin, N. Ya. (Yakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, 3 Cilt, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950-1953.
- Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*, (çev. Sabit İnan Kaya), İstanbul: Seç Yayın Dağıtım, 2006.
- Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1903.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Çobanoğlu, Özkul, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültü", *Türk Kültürü*, 361, 1993, s. 288-298.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Dede Korkut Oğuznameleri*, (haz. Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Dedem Korkudun Kitabı*, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Devlet Kitapları, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- DİA [Anonim], "Bâliš", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul, 1992, s. 22.
- Divitçioğlu, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. – VIII. Yüzyıllar)*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.

Doğan, Lûtfi, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletü'bnî Fadlan)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2, 1954, s. 59-80.

Drevnetyurkskiy slovar', (haz. V. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, È. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak), Leningrad: Nauka, 1969.

Du You 杜佑, *Tongdian* 通典, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1996.

Duan Chengshi 段成式, *Youyang Zazu* 酉陽雜俎, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1981.

Eberhard, W., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Bellekten*, XI/41, 1947, s. 15-26.

Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları: Bir Kaynak Kitabı*, (çev. Nimet Uluğtuğ), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Eberhard, Wolfram, *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*, (çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000.

Ekrem, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2003.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, 1000 Temel Eser, Devlet Kitapları, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I: Giriş - Metin - Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Erkoç, H. İhsan, "Askerî Târîh Açısından Köl Tigin", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26/1, 2006, s. 203-226.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)", *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1, 2017, s. 36-75.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", *Bellekten*, LXXXII/293, 2018, s. 51-82.

Esin, Emel, "Ötüken Yıış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, (haz. Erol Güngör, M. N. Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı ve Osman F. Sertkaya), İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1976, s. 147-186.

Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2001.

Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, (çev. Erik Hildinger), Boston: Branden Publishing Company, 1996.

- Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik: mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950.
- Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Giraud, René, *L'Empire des Turcs célestes: Les regnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734): Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1960.
- Giraud, René, *L'Inscription de Baïn Tsokto: Édition critique*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve, 1961.
- Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (çev. İsmail Mangaltepe), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1991.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul: Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., 1980.
- Gömeç, Saadettin, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Likya Kitap, 2008.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Ocak Yayınları, 1997.
- Harmatta, J., "Irano-Turcica", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (Lodovico Ligeti Septuagenario Hoc Volomen Damvs Dicamvs Dedicamvs), 1972, s. 263-273.
- Herodotus, *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, (çev. A. D. Godley), Loeb Classical Library, London: Harvard University Press, 1921.
- Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’: A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.*, (çev. V. Minorsky), London: Oxford University Press, 1937.
- Ibn Fadlan's Journey to Russia: A Tenth-Century Traveler From Baghdad to the Volga River*, (çev. Richard N. Frye), Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dinî Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1976.
- İnan, Abdülkadir, "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 491-495.
- İnan, Abdülkadir, "Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 238-252.

- İnan, Abdülkadir, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 253-259.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kabağaç, Sina ve Alova, Erdal, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1995.
- Kaçalın, Mustafa S., *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Kapusuzoğlu, Gökçen, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kara, Gülnar, "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4/3, 2015, s. 542-562.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, (haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (çev. Besim Atalay), 4 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998-1999.
- Kırilen, Gürhan, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Kırilen, Gürhan, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara: Kimlik Yayınevi, 2015.
- Kormuşin, İ. V., *Tyurkskie eniseyskie èpitañii: grammatika, tekstologiya*, Moskva: Nauka, 2008.
- Kormuşin, İgor Valentinoviç, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, (çev. Rysbek Alimov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Tarih-i Dinîsi*, (haz. Metin Ergun), Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev. Günay Karağaç), 2 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Li Fang 李昉, *Taiping Guangji 太平廣記*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1986.
- Li Yanshou 李延壽, *Beishi 北史*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1974.
- Linhu Defeng 令狐德棻, *Zhoushu 周書*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1974.
- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 Cilt, Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1958.

Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

Liu Xu 劉昫, *Jiu Tangshu* 舊唐書, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1975.

Maḥmūd bin el-Ḥuseyn bin Muḥammed el-Kâşğarî, *Kitâbu Dîvânu Luğâti't-Türk*, Millet Yazma Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî No. 4189, İstanbul [Tıpkıbasımı için bkz.: "*Dîvanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile"*", Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1941." ve "*Kâşğarlı Mahmud, Dîvânu Luğâti't-Türk (İnceleme-Tıpkıbasım)*", İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017."].

Maḥmūd al-Kâşğarî, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luğât at-Türk)*, (çev. Robert Dankoff ve James Kelly), 3 Cilt, Duxbury: Harvard University, 1982-1984-1985.

Malov, S. E., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951.

Malov, Sergey Efimoviç, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1959.

Marco Polo, *The Description of the World*, (çev. A. C. Moule ve Paul Pelliot), 2 Cilt, London: George Routledge & Sons Limited, 1935-1938.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, (çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Mert, Osman, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariyat Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık, 2009.

Michel, Francisque ve Wright, Thomas, "Voyage en Orient du Frère Guillaume de Rubruk", *Recueil de Voyages et de Mémoires*, (ed. M.A.P. d'Avezac-Macaya), IV, Paris: Société de Géographie, 1839, s. 205-396.

Minorsky, V., "Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12/2, 1948, s. 275-305.

Moğolların Gizli Tarihçesi, (çev. Mehmet Levent Kaya), İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Moğolların Gizli Tarihi, (çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.

Ouyang Xiu 歐陽修, *Xin Tangshu* 新唐書, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1975.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993-1995.

Öğreten, Ahmet, "Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması", *Bellekten*, LXIV/241, 2000, s. 864-900.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012.

Özsoy, Bekir Sami, *Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

Parker, E. H., *A Thousand Years of the Tartars*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1924.

Pelliot, Paul, "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale", *T'oung Pao*, Second Series, 26/4-5, 1929, s. 201-266.

Pelliot, Paul, "Tängrim > tärim", *T'oung Pao*, 37/5, 1944, s. 165-185.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi: 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, (çev. Ergin Ayan), İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Radloff, W., *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 2 Cilt, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1987.

Radloff, W., "Die Inschrift des Tonjukuk: Vorwort, Text, Transcription, Übersetzung nebst Anmerkungen, Glossar und Verbesserungen", *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1987, s. i-122.

Ross, Denison, "The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 6/1, 1930, s. 37-43.

Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2002.

Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (çev. Zülal Kılıç), (ed. Peter Jackson ve David Morgan), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.

Rybatzki, Volker, *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: Department of Altaic Studies (University of Szeged), 1997.

Schmidt, P. W., "Tukue'lerin Dini", (çev. Sâdettin Buluç), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV, 1966, s. 63-80.

Seyidov, M. A., "Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi", (çev. S. Gömeç), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18/29, 2006, s. 259-265.

Sima Qian 司馬遷, *Shiji 史記*, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1963.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), (haz. Tufan Karasu), Antalya: Doğu Akdeniz

Kültür ve Araştırmaları Vakfı, 2006.

Sinor, Denis, "The Legendary Origins of the Türks", *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, (ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis), Bloomington Indiana: Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, 1982, s. 223-257.

Şayhan, Fatih, "Altay Türklerinin İnanmalarındaki Su Kültünün Mitsel Okuması", *Bilig*, 87, 2018, s. 83-99.

Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l Ebsâr*, (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, 2009.

Takakusu Junjrō 高楠順次郎, *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 大正新修大藏經, 85 Cilt, Tōkyō 東京: Tai Shōissaikyō Kankōkai 大正一切經刊會, 50-51, 1931.

Tarhan, Taner, "İskitler'in Dinî İnanç ve Âdetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23, 1969, s. 145-170.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Tekin, Talât, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, XLVI/184, 1983, s. 795-838.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları, 1994.

Temizsu, Habibe, *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurancı, (çev. C. J. F. Dowsett), London: Oxford University Press, 1961.

Theophylactus Simocatta, *Historia*, (ed. Immanuel Bekker), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn: E. Weber, 1834.

The History of Theophylact Simocatta, (çev. Michael Whitby ve Mary Whitby), Oxford: Oxford University Press, 1997.

The Mission of Friar William of Rubruck: His journey to the court of the Great Khan Möngke 1253-1255, (çev. Peter Jackson), (haz. Peter Jackson ve David Morgan), London: The Hakluyt Society, 1990.

The Secret History of the Mongols, (çev. Igor de Rachewiltz), 2 Cilt, Leiden: Brill, 2004.

The Texts and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as

Printed for the First Time by Hakluyt in 1598 Together With Some Shorter Pieces, (ed. C. Raymond Beazley), London: The Hakluyt Society, 1903.

Thomsen, Vilhelm, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors: Imprimerie de la Société de littérature finnoise, 1896.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.

Tishin V. V., "Was Türkic Qaghan a High Priest? (On the Question of Shamanism Among the Early Türks)", *Actual Problems of Archaeology and Ethnology of Central Asia – Materials of the II International conference (Ulan-Ude, 4–6th December, 2017)*, (ed. B. V. Bazarov ve N. N. Kradin), Ulan-Ude: The Buryat Scientific Center SB RA, 2017, s. 209-213.

Togan, Zeki Velidi, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten*, XII/45, 1948, s. 11-16.

Togan, A. Zeki Validi, *Ibn Faḍlān's Reisebericht*, Nendeln: Kraus Reprint Ltd., 1966.

Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Türkan, Kadriye, "Türk Dünyası Masallarında Su Kültü", *Millî Folklor*, 93, 2012, s. 135-148.

Türkyılmaz, Atila, "İslamiyet Öncesi Türklerde Su Kültü ve Günümüze Yansımaları", *Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4, 2013, s. 83-100.

Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuangui 冊府元龜*, Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1994.

Xue Juzheng 薛居正, *Jiu Wudaishi 舊五代史*, Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1976.

Yamada, Nobuo, "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, 9 (*Niğüça Biçig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves*), 1985, s. 243-246.

Yıldırım, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 102-111.

Yıldırım, Dursun, "Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yag(g)ıl, 'Katıl' Olmaz", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1998, s. 124-133.

Yıldırım, Kürşat, "Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2, 2016, s. 197-209.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm / Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevîlik Üzerindeki Etkileri*, (haz. Turhan Yörükân), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.